

הנוסחאות האפיות בסיפורי המקרא ושורשי הסיפורת העברית הקדומה*

פרנק פולק

א

אחת מבעיות היסוד של חקר המקרא היא השאלה אילו הם השורשים שמהם צמחה הסיפורת המקראית, ואיזו היא הספרות הקדומה, שממנה ינקה אמנות הסיפור שבישראל. כידוע התשובה, אשר נתקבלה על דעת רוב החוקרים, ניתנה לפני למעלה משמונים שנה על ידי הרמן גונקל. לדעתו הסיפור המקראי יונק מהסיפור העממי של ישראל הקדומה, וגם אמנות הסיפור עממית היתה. הסיפורים נמסרו בעל פה בקרב העם, ולפיכך קצרים מאוד היו; גונקל מדבר על היקף של כעשרה פסוקים. פשיטא לו לגונקל, שהמספר העממי הקדום לא היה מסוגל לזכור יחידה מקפת יותר; ואפילו מסוגל היה, הרי שהקהל לא יכול לעקוב אחרי דבריו. רק בתקופה מאוחרת יותר התפתחה בישראל אמנות הסיפור הארוך, הוא ה'נובלה', אשר כוללת מהלכים רבים ואשר מצטיינת בסגנונה הרחב והעמקתה הפסיכולוגית.¹

גישה אחרת הוצעה על ידי קאסוטו על יסוד כתבי אוגרית, אשר הלכו ונתפענחו בימיו לא מעט בזכות תרומתו שלו. בכתבי אוגרית מצינו שירות רבות המספרות על מעשי מלכים קדמונים ועל קורות האלים, ובפרט על מלחמת בעל כיריביו, הם האל ים ולאחר מכן האל מות. שירה זו מספרת על אירועים, ולפיכך הכינוי הנאה לה הוא 'שירה אפית' או 'שירת עלילה', באשר זה המונח הרווח לסיפור רחב בעל אופי 'נכבד', המנוסח בשירה, בין שבסיפור גבורה עסקינן ובין שמדובר בסיפור על מעשי האלים או קורות אבות המשפחה.²

* מאמר זה הוא הנוסח המורחב של הרצאה שהושמעה בערב עיון לזכר פרופ' י"מ גרינץ ז"ל, שהתקיים ביום 19 במאי 1986 באוניברסיטת תל-אביב.

חובה נעימה לי להודות לדר' א' טאלסטרס מ'קבוצת העבודה מחשבים' באוניברסיטה החופשית שבאמסטרדם, אשר סייע לי רבות בבדיקה ממוחשבת של הנתונים מספר בראשית ועד ספר שופטים.

1. H. Gunkel, *Die Genesis* (HKAT 1), Göttingen 1901, pp. XXX-XXXIII (להלן: גונקל, בראשית); מהדורה שלישית, 1910, עמ' XXXIII-XXX (להלן: גונקל, בראשית 1910); *Die Israelitische Literatur*, Stuttgart 1963, pp. 21-22 (=Kultur der Gegenwart, I, 7², id., 'Die Komposition der (תולדות הספרות); Leipzig 1925, pp. 73-74 id., 'What Remains of the Old (Joseph-Geschichte)', *ZDMG*, 76 (1922), pp. 55-71 id., *Testament?*, London 1928, pp. 61-63. בדבר הסגנון הנובליסטי עיין: בראשית 1910, עמ' LV-L; וכן מאמרו על סיפור יוסף.

2. Ch. Conroy, 'Hebrew Epic – Historical Notes and Critical Reflections', בניגוד לדעתו של: H. Seidler, *Die Dichtung – Wesen, Form, Dasein*, Biblica, 61 (1980), pp. 28-30 Stuttgart 1965, pp. 524ff; K. Thraede, 'Epos', *Reallexicon für Antike und Christentum*, V, Stuttgart 1965, pp. 983-1042.

שירה מעין זו מצינו לא רק אוגרית, אלא גם בשומר, בבבל ואף בקרב החתים; כיוון מקבילה לכך שירת הומרוס והזיודוס. אבל עניין מיוחד לנו בכתבי אוגרית, באשר הם מצטיינים בריבוי המקבילות לשירה המקראית, הן בלשונה הפיוטית, והן במוטיבים. מכיון שכך תומכים רוב החוקרים היום בדעה, שהשירה המקראית יונקת מהפיוט השמי המערבי הקדום, מעין זה שבכתבי אוגרית.³ והנה, קאסוטו הוסיף וטען, שלא רק השירה המקראית מבורכת בלשונות שמקורן בשירת העלילה, אלא גם סיפורי המקרא, וסיפורי האבות שבספר בראשית בפרט. לפיכך גמר אומר, שגם סיפורים אלו היו במקורם מנוסחים בשירה, שירה אפית הדומה בצורתה לשירת אוגרית, ואילו תוכנה שונה ממנה בתכלית, באשר עניינה לא באלים ומלכים כי אם באבות האומה.⁴ זאת אומרת, לא בסיפור העממי הקצר מצא קאסוטו את שורשיה של הסיפורת המקראית, אלא בשירת העלילה.⁵ השערתו זו של קאסוטו מבוססת בעיקר על מספר צירופים שגורים, שיש להם מקבילה בכתבי אוגרית, והם:

1. 'וישא עיניו וירא' (25 דוגמאות); בסיפורי אברהם: בר' יג, פס' י, יד; יח, ב; כב, ד, יג; כד, פס' סג, סד; בסיפורי יעקב: לא, פס' י, יב; לג, א, ה; בסיפור יוסף: לו, כה; מג, כט. בכתבי אוגרית: 'בנשא ענה ויפנה' (כלומר: 'בשאת עיניו וירא') או 'וישא ענה ויענ' (כלומר: 'וישא עיניו וירא').⁶

3. עיין מ"ד קאסוטו, 'שירת העלילה בישראל', בקובץ מאמריו: ספרות מקראית וספרות כנענית, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 62-97. באשר לסגנון השירי עיין שם, עמ' 20-61.
4. מ"ד קאסוטו, 'ראשית ההיסטוריוגרפיה בישראל', שם, עמ' 12-19; וכן עמ' 24-34 שם (להלן: קאסוטו). בדבר הדגמים האפיים בסיפורת המקראית עיין גם: ש"א לינושטם, 'יחידת שבעת הימים באפוס האוגריתי', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 227-235; וכן מאמרו 'המבול', ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 3-26. על כמה מנוסחאות אלו עיין, מלבד זאת: R. E. Witaker, 'Ugaritic Formulae', in: S. Rummel (ed.), *Ras Shamra Parallels – The Texts from Ugarit and the Hebrew Bible*, III; Rome 1981, pp. 209-219. קבועים נוספים בכתבי אוגרית: אך אינו עוסק במסקנות, שקאסוטו הציע להסיק מנתונים אלו.
5. קאסוטו אמנם מכיר בשורשיה העממיים של שירת העלילה בישראל (עיין שם, עמ' 15), אך לא בפי העם ניתנת הצורה הסופית לסיפור אלא בפי המשוררים. זאת בניגוד לגישת גונקל (בראשית עמ' XXX), אשר לדעתו אמנם יזמו המשוררים את הסיפור, אך רק בפי העם הוא קיבל את צורתו. ואמנם גונקל מודה, שגם בישראל הושמעו הסיפורים על ידי 'מספרים מקצועיים' (שם, עמ' XXXI; וכן: גונקל, תולדות הספרות, עמ' 22 [74]; אך הכרה זו אינה באה לידי ביטוי מעשי בהצגת תולדות הספרות המקראית ובעיותיה העיקריות.
6. קאסוטו, עמ' 24-25, אשר מביא גם דיון בנוסחאות האוגריתיות. שאר הדוגמאות בסיפורת המקראית הן: שמ' יד, י (לפי הנוסח השומרוני; לפי הנ"מ: 'וישאו בני ישראל את עיניהם והנה', בלא 'ויראו'; חיסור זה קשור כנראה בהמשך 'ויראו מאד'; בתה"ע ליתא καὶ ἰδοὺ אך מצינו δρωσιν; אין לדעת איזו גירסה משתקפת כאן); במ' כד, ב; דב' ג, כז; ד, יט; יהו' ה, יג; שופ' יט, יז; שמ"א ו, יג; שמ"ב יג, לד; יח, כד; כד, טז לפי 4QSam^a = דב"א כא, טז; איוב ב, יב (2 דוגמאות מחוץ לסיפורי האבות וסיפור יוסף).

4-2. **וישא קולו ויקרא** (שופ' טז, בלבד); באוגרית: **יִשָּׂא גַה וַיִּצַח** (כלומר: 'הרים קולו ויקרא'). וכיוצא בו במקרא: **'הרימתי קולי ואקרא'** (בר' לט, טו; השווה פס' יח בלבד). צירוף דומה לנוסחה האוגריתית מצא קאסוטו בלשון השגורה **'וישא קולו ויבך'** (13 דוגמאות: בסיפורי אברהם: בר' כא, טז; בסיפורי יעקב: כז, כט, יא).⁷ ואמנם אין צירוף זה מזדמן בכתבי אוגרית, אבל מאחר שגם שם משמשת לשון 'נשא קול' להשמעת קול רם, יש הקבלה ברורה.

כבר קאסוטו ציין, שיש לנוסחה האוגריתית מקבילות נוספות בשירה המקראית, כגון **'ישאו קולם ירנו בגאון ה' צהלו מים'** (יש' כד, יד), **'קול צפיד נשאו קול יחדו ירננו'** (נב, ח; וכיו"ב מש' ח, ג-ד).⁸ בכתובים אלו נקט הנביא לשון 'רנן' תחת 'קרא' שבסיפור; ביש' נב, ח נפרטת הנוסחה לשתי צלעות מקבילות, בהתאם לצורכי הפרוזודיה. צורת התקבולת ניכרת גם בכתוב נוסף שבו מזדמת לשון 'צוח' (ככתבי אוגרית) במקביל ללשון 'רנן' לאמור: **'ישאו מדבר ועריו... ירנו ישבי סלע, מראש הרים יצוחו'** (יש' מב, יא). הווה אומר, במקרא מתקיימת הנוסחה הידועה מכתבי אוגרית, הן בסיפורת והן בשירה. אך משוררי ישראל הוסיפו לפתח אותה לפי דרכם.

והוא הדין לנוסחה **'וישא עיניו וירא'**. בשירה המקראית צירוף זה נחלק לשתי פסוקיות (בתקבולת או בתקבולת תוך-צלעית) כגון **'שאי סביב עיניך וראי, כלם נקבצו באו לך, (יש' מט, יח; כיו"ב: ס, ד; נא, ו - 'והביטו'; יר' ג, ב; וכמליצה הקרובה לשירה שבהקדמה לספר דברים: דב' ג, כז; ד, יט).** הצירוף הרצוף נשמר רק בדברי ירמיה: **'שאו עיניכם וראו הבאים מצפון (יר' יג, כ; כתיב 'שאי'; 'וראי')**.⁹ זאת אומרת, בשירה פותחה הנוסחה בדרך מיוחדת: צורתה הקמאית נשתמרה בסיפורת דווקא. מסקנה זו, יש בה כדי לחדד את מימצאיו של קאסוטו, באשר הצרף הפרוזאי קרוב יותר לנוסחה האפית הקדומה מהצירוף הפיוטי שבמקרא.

5. **'ויען ויאמר'** (כ־85 דוגמאות); בסיפורי אברהם: בר' יח, כז; כד, ג; בסיפורי יעקב: כז, פס' לז, לט; לא, פס' יד, לא, לו, מג; בסיפורי יוסף: מ, יח). בכתבי אוגרית: **ויענ, ותענ**¹⁰ (כלומר 'ויען', 'ותען'). אין בכתבי אוגרית זכר לצירוף המורחב **'ויען ויאמר'** שבמקרא, אך הנחת קאסוטו שזאת נוסחה קדומה, מתאשרת לאור הופעת

7. קאסוטו, שם, עמ' 27-28; והרי שאר הדוגמאות לצירוף זה בסיפורת המקראית: שופ' ב, ד; כא, ב; שמ"א יא, ד; כד, טז; ל, ד; שמ"ב ג, לב; יג, לד; רות א, ט, יד; איוב ב, יב (10 דוגמאות מחוץ לסיפורי האבות).

8. קאסוטו, שם.

9. עיין: ש"א ליונשטם, 'הצלע המורחבת בחרוז האוגרית והמקראי', לשוננו, כז-כח (תשכ"ד), עמ' 111-126; שם, עמ' 116, הערה 14. כן דן ליונשטם בהכתנה שבין 'וירא את' ובין 'וירא (ו)הנה'.

10. קאסוטו, עמ' 28. והרי שאר הדוגמאות בסיפורת המקראית: **בסיפורי משה: שמ' ד, א; יט, ח; כד, ג; בסיפורי הנדודים: במ' יא, כח; בפרשת בלעם: במ' כב, יח; כג, פס' יב, כו; בדברי משה: דב' א, פס' יד, מא; בספר יהושע: ז, כ; ט, כד; כד, טז; שופ': ז, יד; יח, יד, כ, ד; בסיפורי שמואל ושואל: שמ"א א, פס' טו, יז; ד, יז; ט, יב, יט, כא; י, יב; יד, פס' יב, כח;**

הצרף 'ענה ואמר' בנוסח הארמי הקדום של סיפור אחיקר.¹¹ בספרות הבבלית מצינו: *īpulšuma* ^dEa āwatam iqabbišu (כלומר: 'ענה לו אַא, דבר אמר לו'; *Enuma Eliš* VI, 11). למרות שצירוף זה נדיר במקצת, יש בו משום אישור לקדמות הנוסחה האפית 'ויען ויאמר'.¹²

6. 'ויקח... וילך' (או 'ויצא', 22 דוגמאות); בסיפורי אברהם: בר' יא, לא ('ויצאו... ללכת'); יב, פס' ה, יט ('ויצאו ללכת'); כב, פס' ב, ו; כד, פס' י, נא, סא; בסיפור יוסף: מב, לג. בכתבי אוגרית: 'קח... אדכ פנמ אל תתן' (כלומר: קח... אז תצא לדרך), 'קת... ט'א' (כלומר: 'קחי... צאי');¹³ ובלשון 'לך'; 'קח תפכ ניד... לכ שכו צורת אֲדוֹנִכ' *CTA* 16 II:41–43; כלומר: 'קח תופך'... ולך שהה? (או הבא?) אצל נשות אביך.

בסיפורי שאול ודוד: טז, יח; יח, ו; כ, פס' כח, לב; כא, פס' ה, ו; כב, ט, יד; כג, ד; כה, י; כו, פס' ו, יד, כב; כט, ט; ל, כב; שמ"ב ד, ט; בסיפורי דוד ובניו: שמ"ב יג, לב; יד, פס' יח, יט; טו, כא; יט, פס' כב, מד; כ, כ; מל"א א, פס' כח, לו, מג; ב, כב (סך הכול בסיפורי ספר שמואל: 36 דוגמאות); מל"א ג–טז: ג, כז; יג, ו; סיפורי אליהו ואלישע: יח, כד; כ, פס' ד, יא; מל"ב ג, יא; ז, פס' ב, יג, יט (7 דוגמאות); איוב א, ז, ט; ב, פס' ב, ד; רות ב, פס' ו, יא; עזרא י, פס' ב, יב; אסתר ה' ז; ז, ג; דה"א יב, יח; דה"ב כט, לא; לד, טו. צירופים חריגים הם: 'ענה לאמר' (בר' כג, פס' ה, י, יד; מא, טז; מב, כב; במ' לב, לא; יהו' א, טז; שמ"א כא, יב; כט, ה), 'ענה ודבר' (יהו' כב, כא; מל"ב א, פס' י, יב; בר' לד, יג–יד; 'ויענו... וידברו... ויאמרו'). יש קצת חילופי נוסח (תה"ע מל"א ג, כו; יג, ו), אך לא הבאתי אותם בחשבון מאחר שאין בהם כדי לשנות את התמונה הכללית.

11. כגון: אחיקר, שורות 14–15 (וכן השלמות: שורות 54, 58); ובמשלים: שורות 118–119, 121; 166 (לפי מהדורת Cowley). מכיוון שנוסחאות אלו באות במשלי חיות, ומאחר שסוג ספרותי זה היה מפותח מאוד בבבל, מסתבר, שצירוף זה משמש תרגום לאחת הנוסחאות האכדיות. ושמא מכאן ריבוי לשונות 'ענה ואמר' בחלקיו הארמיים של ספר דניאל (דנ' ב, ה וכן הרבה; ג, ט, וכן הרבה; ד, טז; ה, פס' ז, י, יג, יז; ו, פס' יג, יד, יז, כא; ז, ב).

12. בניגוד לדעת: K. Hecker, *Untersuchungen zur Akkadischen Epik* (AOATS 8), Neukirchen – Vluyn 1974, p. 174 ^dšara īpulu qabīta, ana ^danin abišu: דוגמאות נוספות: *āwata izakkar* (שירת סלתום, בבליית עתיקה, מובא לפי: *CT* XV 40:8f.; cp. 39:43f.), *EA* 359 [UR.] SAG–šu (qurādūšū) ippalūšu, ^mnurdaggal āwata (am-ma-ta) izakkarūšu. מלך המערכה, בבליית תיכונה, מובא לפי: A. F. Rainey, *El Amarna Tablets 359–379*² ([AOAT 8], Neukirchen-Vluyn 1978, p. 12, Rev. 1.8) הראשונה באה לשון 'ענה', בעוד שבשניה בא הצירוף (לשון דיבור + 'אמרה'); תכנית זו מקבילה להפליא לשופ' ה, כט.

13. קאסוטו, עמ' 26–27; כך עיין: 'אבישור, 'נוסחאות ספרותיות לתיאור מסע במקרא ובספרות אוגרית', בית מקרא, ק (תשמ"ה), עמ' 133–141. דוגמאות נוספות בסיפורת המקראית: סיפורי משה: שמ' יב, לב; יז, ה; יהושע ט, יא (השווה פס' ד–ו); כד, ג (בניין הפעיל); סיפורי דוד: שמ"א כד, ב; סיפורי אליהו ואלישע: מל"ב, ד, כט; ח, ח; ט, א; קורות ירמיהו: יר' לו, יד;

7. 'וישם פניו', בסיפורי יעקב בלבד: 'וישם את פניו הר הגלעד' (בר' לא, כא); בכתבי אוגרית: 'אדכ ליתנ פנמ עמ...' (כלומר, 'אז יצא לדרך אל...').¹⁴ לדעת קאסוטו, צירופים כבולים אלו הם בגדר נוסחאות מסורתיות, אשר המספרים העבריים הקדומים שאבו אותן משירת העלילה. בשירה זו ראה את מקורה של הסיפורת המקראית. ראייה נוספת הביא מתבניות החזרה השגורות (צוו-ביצוע; אירו-דו"ח), באשר אלו נפוצות למדיי בסיפור המקראי ובשירת העלילה האוגריתית והאכדית כאחת.¹⁵ גישה זו לא זכתה לתמיכה רבה במחקר, אפילו בארץ.¹⁶ ואין בכך תמה. הרי אוסף של שבע, שמונה נוסחאות אין בו כדי לגרוע מתוקפה של שיטה כשיטת גונקל אשר טופחה על

מא, פס' יב, טז-יז; איזב: מב, ח. סך הכול מחוץ לסיפורי אברהם ויוסף: 12 דוגמאות. כן משמשת הנוסחה לציון לקחית שלל בקרב (בר' יד, יב; לד, פס' יז, כו 'ויצאו'); השווה גם בר' לו, ו.

בנוסף לכך הביאו קאסוטו ואבישור דוגמאות לצירוף 'לקח וכו' (כגון בר' מה, יח; מו, ו; שמ' יח, ב-ה ועוד). אך צירוף זה מרוחק קצת מהנוסחה האוגריתית שבה מצינו לשון 'יצא דווקא: הצירוף 'לקח-הלך' מצטרף לכך מכיוון שמצינו 'ללכת' בצד 'ויצאו' (בר' יא, לא; יב, ה). כן מצינו צירופים אחרים של לשון 'לקח' עם פועל תנועה, כגון 'ויקח... ויעבר (בר' לב, פס' כא-כב; שמ"ב ב, ח; לעולם בזיקה לארץ הגלעד), 'ויקח... ויעל' (במ' כ, כה ועוד). עניין זה ראוי לבדיקה ברשות עצמה. מבחינה סטטיסטית הצירוף 'לקח - הלך' צפוי פחות מהצירוף 'לקח - בא', אך הוא מצוי יותר; בסיפורי אברהם ליתא 'לקח - בא'.

14. קאסוטו, עמ' 26. ההקבלה ללשון שבסיפור יעקב היא מדויקת, מכיוון שגם שם וגם בנוסחה האוגריתית אין לשון הליכה נוספת לאחר הציון 'נתן/שים פנים'. לעומת זאת אין לקבל את הפסוקים הנוספים שקאסוטו הביא, מאחר שבהם מצינו 'לשים פנים' + לשון הליכה, ראה מל"ב יב, יח; יר' מד, יב; דנ' יא, פס' יז, יח; דה"ב כ, ג. בדבר הניב האכדי pānam/pāni šakānum עיין: AHW, p. 819b (15a, b8). מלבד זאת הצביע קאסוטו על הצירוף 'אחר באו' (שמ' ה, א; דה"א ב, כא; באוגריתית: אחר מעי', כלומר 'אחרי כן הגיע'); אך זה אינו אלא צירוף של שני לשונות שכיחים. כן הזכיר את הצירוף 'ויחבש את חמורו/אתונו', שם, עמ' 26; וכן: האלה ענת, ירושלים תשי"א, עמ' 33: בר' כב, ג; במ' כב, כא (פעמיים 'וישכם... בבקר ויחבש את...'); שמ"ב יז, כג; מל"א ב, מ; יג, פס' יג, כג, כז; מל"ב ד, כד. כנגד גישה זו עיין להלן, בסעיף ב. ראוי לציון שאין קביעות ביחסו של צרף זה ללשון הליכה שבהמשך ('וילך' - מל"א יג, פס' כג, כז; 'ויקם וילך' שמ"ב יז, כג; אך מל"א ב, מ; 'ויקם... ויחבש... וילך'; 'וירכב', יג, יג). ויש שלשון זו חסרה (בר' כב, ג 'ויקם וילך' בהמשך מרוחק יותר; מל"ב ד, כד).

15. קאסוטו, עמ' 31-33. ההשערה, שבשלבם קדומים של התפתחות אמנות הסיפור הרבו מספרי המקרא בחזרות מדויקות (כבשירת העלילה באוגרית ובבל), ואילו בשלב מאוחר יותר השתחררו מ'נורמה' זו, הובעה על ידי 'הופמן, 'בין קונוונציה לאסטרטגיה - על החזרה בסיפור המקראי', הספרות, 28 (1979), עמ' 89-99.

16. עיין: S. Talmon, 'Did there exist a Biblical National Epic?' *Proceedings of the Seventh World Congress of Jewish Studies: Studies in the Bible and the Ancient Near East* (1977), Jerusalem 1981, pp. 50-57.

ידי שלושה דורות של חוקרים. ואולם, משהתחלתי לעיין בנתונים, נתחוויר לי, שהעניין חשוב מכפי שניתן להתרשם ממבט ראשון.

ראשית כול, יש לתת את הדעת על שירת דבורה (שופ' ה). זאת אינה רק שיר שבח לאל, אלא גם שירה אפית המספרת על ישועת ה' וגבורת ישראל במלחמת סיסרא. לאחר הפתיחה החגיגית (פס' ב-ה) מתוארת המצוקה שישראל שרויים בה (פס' ו-ז¹⁷); בהמשך יש ציון להתעוררות השבטים ולהכנותיהם למערכה (פס' ז¹⁸-יז); ולאחר רמזים לקרב עצמו (פס' יז-כב) וקללה על ראש אנשי מרוז, שלא נטלו בו חלק (פס' כג), נמסר איך יעל הקינית חיסלה את סיסרא, ואיך אמו מצפה לשווא לשוכו מהמלחמה (פס' כד-ל). ואמנם ניתן לטעון, שאין בשירה זו משום הרצאה מסודרת של האירועים, אבל גם הרמזים הקצרים שבה מצטרפים יפה לידי מעשה מאורגן;¹⁷ לפיכך בשירה אפית עסקינן, משרידי שירת העלילה הקדומה.

באשר לנוסחאות אצביע על התקבולת שבמעמד אם סיסרא: 'חכמות שרותיה תענינה אף היא תשיב אמריה לה' (פס' כט). בפסוק זה מצינו לא רק את הזוג הקבוע 'ענה'-'השיב' אלא גם הקבלה של 'ענה'-'אמר', פיתוח פיוטי מיוחד של הנוסחה הנפוצה 'ויען ויאמר'. כן יש להעיר על הלשונות שבפתיחה. הקריאה 'שמעו מלכים האזינו רזנים' (פס' ג) אינה אלא הרחבה (לצורך התקבולת) של צירוף מסורתי, הידוע מכתבי אוגרית: לשון 'שמע' + שם פרטי לשם משיכת תשומת הלב, כדוגמת 'שמע פע'ת', 'שמע מע לא[אי]נ בעל',¹⁸ או בהקדמה למשל יותם: 'שמעו אלי בעלי שכם' (שופ' ט, ז); ועיין להלן. בהמשך הפסוק באה הקריאה 'אנכי לה' אנכי אשירה, אזמר לה' אלהי ישראל' (ה, ג¹⁹). הרי הפתיחה בלשון 'אשירה' מקבילה לפתיחת השיר האוגריתי של נכליזאב לאמר 'אשר נכל ואב' (כלומר 'אשירה' על נכל ואב), ובהמשך 'אשר אלהת כת'רת בנת הלל' (כלומר 'אשירה על האלות, ה"כשרות" בנות הלל').¹⁹ אף-על-פי שממצא זה אינו מרשים במיוחד, דומני, שיש בו משום סימן נוסף לזיקה שבין הנוסחאות לשירת העלילה.

שנית, עצם מציאות הנוסחאות, חשיבות רבה לה. הרי הלשון הנוסחאית אינה מיוחדת לכתבי אוגרית דווקא; היא ניכרת גם באפוס ההומרי שביוון ובשירת הזיודוס, וגם בשירת העלילה שבעל פה הידועה מאזורים שונים במזרח אירופה ובערבות רוסיה. תשומת לב מיוחדת ניתנה לשירה האפית הסרבו-קרואטית שביוגוסלביה, אשר נחקרה בשיטתיות למופת על ידי מלמאן פארי ואלברט לורד. שירה זו מהלכת בעל פה: היא קניינם של זמרים מומחים המשמיעים את היצירות הידועות להם לפני הקהל. שירתם מצטיינת בריבוי צירופים קבועים (הם הנוסחאות), נושאים מסורתיים ודגמים מגובשים ('סצינות-דפוס'). בעזרת אוצר זה מצליח הזמר המומחה לזכור את מהלכיה של יצירה מקיפה באורח סכמאטי, להרחיב יצירות ידועות מתוך אלתור, ואף ליצור בו במקום שירה חדשה, מתוך החומר העומד לרשותו בנושאים, דפוסים ולשונות. שירות אלו, יש כינייהן קצרות יותר

17. שלומית רמון-קינן, הפואטיקה של הסיפורת בימינו, מרחביה תשמ"ד, עמ' 11-19.

18. S. E. Loewenstamm, 'The Address "Listen" in the Ugaritic Epic and The Bible', in: ראה
The Bible World - Essays in Honor of C. H. Gordon, New York 1980, p. 126.

19. CTA 24:1, 40; ועיין ליונשטם, שם, עמ' 127, הערה 10. פתיחה נוסחאית זו, יש בה משום

ויש ארוכות יותר, הכול לפי כשרון הזמר המומחה, כוח ההתמדה שלו, וסבלנות הקהל.²⁰ יצירות רגילות מכילות מאות שורות, והשמעתן נמשכת, כך מוסר פארי, בין עשרים לארבעים דקות. אך ידועה דוגמתו של אַבְדוֹ מִדְּדוּבִיץ', אשר השמיע יצירה בת שלושה

הצדקה להצעת התיקון של י"נ אפשטיין וש"ד גויטיין לשה"ש א, א: 'שיר השיר אש(י)ר לשלמה', באשר בהמשך אכן מדובר בשבח האהוב: עיין: ש"ד גויטיין, עיונים במקרא: בחינתו הספרותית והחברתית, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 306. שריד לסגנון האפי מצינו בשה"ש ב, י' ענה דודי ואמר לי': כן תן דעתך לדוגמאות לצלע מורחבת (שה"ש ד, פס' א, ח, יב; ז, א) ולתקבולת 'מים רבים' / 'נהרות' (ח, ז); סממן ארכאי נוסף הוא הרמיזה לעיר תרצה, בירת ירבעם (ו, ד). הקריאה ליהנות מתענוגות האהבה מנוסחת כהזמנה לסעודה חגיגית (ח, א; השווה מש' ט, ב-ה), מוטיב אפי גם זה.

20. E. V. Rieu, *The Making of Homeric Verse* (ed. A. Parry), Oxford 1971; A. B. Lord, עיין: M. Parry, *The Making of Homeric Verse* (ed. A. Parry), Oxford 1971; A. B. Lord, 'Homer, Parry and Huso', *ibid.*, pp. 467-478; *Serbo-croatian Heroic Songs, collected by M. Parry, ed. & transl. by A. B. Lord, vol. I: Novi Pazar, Cambridge – Belgrade 1954*; S. Skendi, *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*, Philadelphia 1954; J. Latacz (ed.), *Homer: Tradition und Neuerung (Wege der Forschung CDLXIII)*, Darmstadt 1979. דיון מסכם מנקודת ראות מחקר הספרות האפריקאית חיברה: Ruth Finnegan, *Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context*, Cambridge 1977. היא מדגישה, שבצד הספרות הנוסחאית המבוססת על אלתור, ניתן להבחין בספרות שבעל-פה המבוססת על זכירה מדויקת; לא כל השירה שבעל-פה היא בהכרח נוסחאית. כן ראה הדיונים בקונגרס אשר ייחד לעניין הנוסחה והספרות שבעל פה: B. A. Stolz & R. S. Shannon (eds.), *Oral Literature and the Formula*, Ann Arbor 1976.

בדבר סממני היצירה האוראלית בספרות האגדה עיין: א' שנאן, 'ספרות האגדה: בין היגוד בעל-פה ומסורת כתובה', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, א (תשמ"א), עמ' 44-60. בדין מדגיש שנאן את בעיות הסימביוזיס של ספרות כתובה מזה וספרות הנוצרת בהיגוד שבעל-פה מזה. בעיה דומה קיימת, כנראה, בספרות האכדית. מצד אחד ניכרות בספרות זו נוסחאות קדומות שמוצאן אולי בספרות שבעל פה, כפי שהדגיש הקר שם (לעיל, הערה 12), עמ' 66-67, 193-192. בכך שביצירות מסוימות עדיין ניכר רקע ההיגוד שבעל-פה, מודה גם, C. Wilcke, 'Die Anfänge der Akkadischen Epen', *ZfA*, 67 (1977), pp. 153-216, (שם, עמ' 153-155, 215-216). אך לדעתו ברור, שרוב היצירות נתחברו בכתב למען קהל הקוראים; ראייה לכך מצא בתחום הרב שבעיצוב הסגנוני (שם, עמ' 171-174; 197-198). מסתבר, שביצירות אלו הרמזים למסורת שבעל-פה אינם אלא סימן ליומרה להציג אותן כיצירות עתיקות ביותר. בעיה חמורה מזדמנת בכתבי אוגרית. סימן לחיבור בעל-פה ניתן למצוא בקולופון לאמור: 'כתב אלמלכ. שבני. למד. אתנ. פרלנ. רב כהנמ (...)' ת'עי נקמד' (CTA 6 VI:53-56). יש מפרשים 'כתב אלמלך שבני, לימד (או: הכתיב) אתנ פרלן, רב כהנים... הקדיש נקמדו' (כלומר, מלך אוגרית). הצעה שונה לחלוטין העלו M. Dietrich – O. Loretz, *UF*, 4 (1972), pp. 31-32. לדעתם 'למד', פירושה 'תלמיד' (מונח מקביל בקולופונים אכדיים: šamallûm = שולליה); 'ת'עי' (לשון 'שעה'), פירושה 'הגיה לאור המקור' (אכדית IGI.KAR ibri; הקבל: 'באר'). השירה הערבית הקדומה נוצרה ללא ספק כספרות בעל-פה, ועיין: A. J. Arberry, *Arabic Poetry, A*

עשר אלף (!) שורות, אחרי שבמשך שבוע ימים היה שר ערב ערב לפני פארי.²¹ זאת אומרת, אין צורך ששירה אפית תועלה על הכתב, כבאוגרית או בבבל. יש שירת עלילה בעל פה, ובניגוד לדעת גונקל אין כל יסוד להנחה, שיצירה הנמסרת בעל-פה תהיה לעולם ובהכרח קצרה. אדרבה, בזכות ארגון החומר בנושאים, דפוסים ונוסחאות אפשר לו לזמר

Primer for students, Cambridge 1965, pp. 4-5; Renate Jacobi, 'Neue Forschungen zur altarabischen Qasīde', *BiOr*, 40 (1983), pp. 6-16 (p. 15); Th. Nöldeke, *Beiträge zur Kenntniss der Poesie der Alten Araber*, Hannover 1864, pp. VI ff.

Renate Jacobi, הקונוונציות של השיר הערבי העתיק, הלוא הוא הקצידה, נחקרו על ידי: *Studien zur altarabischen Qasida*, Wiesbaden 1971. יעקובי לא עסקה בנוסחאות, אך גם דבר זה, שיש לקצידה נושאים קבועים, אשר יוצגו לפי סדר קבוע, יש בו משום סימן היכר לספרות שבעל-פה, ועיין: A. B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge 1960, pp. 68-98. על השתמרות כללים אלו בתקופת הספרות הכתובה, מתוך שמרנות, עיין: G. E. Grünebaum, *Medieval Islam – A Study in Cultural Orientation*, Chicago²1953, pp. 259-261. תיאור לספרות שבעל-פה במצרים של המאה התשע-עשרה מביא: E. W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, repr. London-New York 1963, pp. 397-419. על השירה שבעל-פה שבפי נשים יהודיות יוצאות תימן מעיר ש"ד גויטיין, עיונים במקרא: בחינתו הספרותית והחברתית, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 250-248 (הנני אסיר תודה לפרופ' מ"ע פרידמן, אשר העמידני על דברי גויטיין).

במקרא מצינו סימן מובהק להיגוד בעל-פה במעשה בגיחזי המספר את שבחי אלישע לפני מלך ישראל (מל"ב ח, ד-ה), ועיין א' רופא, סיפורי הנביאים – הסיפורת הנבואית במקרא: סוגיה ותולדותיה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 23. לפי הסיפור המקראי נאמרה שירת הים בו במקום, מתוך אלתור (שם' טו, פס' א, כ-כא; השווה במ' כא, פס' יז-יט, כו).

בדבר שקיעי הספרות שבעל-פה שבמקרא עיין לאחרונה: י' זקוביץ, 'מסיפור שבעל-פה לסיפור שבכתב במקרא', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, א (תשמ"א), עמ' 9-43; הדו יזון, 'סיפור דוד וגלית: יצירה אפית עממית?', הספרות כג (1976), עמ' 23-41. לאור כמות הנוסחאות שנתאספו לצורך הבדיקה שלנו, מסתבר, שבמקרא מדובר בספרות שבכתב אשר עדיין דבקה, במידה זו או אחרת, באסתטיקה של הספרות שבעל-פה. למסקנה דומה הגיע זקוביץ (שם, עמ' 32-37); ועיין: J. S. Cooper, *JCS*, 33 (1981), p. 227, אשר מביא את דעתו של לאמברט בעניין זה. על התפשטות ידיעת הקריאה והכתיבה בישראל הקדומה עיין: J. Naveh, 'A Paleographic Note on the Distribution of the Hebrew Script', *HThR*, 61 (1968), pp. 68-76; A. R. Millard, 'An Assessment for the Evidence of Writing in Ancient Israel', in: *Biblical Archeology Today*, ed. A. Biran, J. Aviram, e. a., Jerusalem 1985, R. C. Culley, *Oral Formulaic Language in* כן עיין: pp. 301-312; A. Demsky, *ibid*, p. 352 *the Biblical Psalms*, Toronto 1967; W. R. Watters, *Formula Criticism and the Poetry of the Old Testament* (BZAW 138), Berlin 1976; B. O. Long, 'Recent Field Studies in Oral Literature and their Bearing on the Old Testament Criticism', *VT*, 26 (1976), pp. 187-198. פארי, שם, עמ' 452-458; וכן ראה דבריו של לורד, שם, עמ' 476.

המומחה ליצור ולזכור יצירות מקיפיות למדיי.²² וכבר הצביעה הדה זון על מקבילה יגוסלאבית אופיינית לסיום שירת דבורה, באשר גם בשיר זה וגם בשירת העלילה הסרבו-קרואטית פותח מוטיב אמו של הגבור המובס המייחלת לשווא לשוב הבן מהמערכה.²³

מכאן, שיש עניין רב בטענת קאסוטו בדבר הנוסחאות האפיות שבמקרא. אם טענה זו תעמוד במבחון הביקורת, הרי שיהיה בה משום פתח להשערה, שגם בישראל הקדומה היה קיום לשירה שבעל-פה, נחלתם של זמרים מומחים, אמנים, ולא קניינו של אב המספר לבנו דווקא. המאחז בחיים של שירת העלילה יהיה מעמד הזמר האמן הניצב מול קהל, ולא 'סיפורי המשפחה ליד האח'.

ב

ברור, אפוא, שעניין הנוסחאות האפיות ראוי לבחינה מחודשת. בדיקתי התמקדה בשלושה תחומים: זיהוי נוסחאות מסורתיות, פזורתן במקרא, ותדירותן בפרשיות שבהן הן מזדמנות. נבדקו החטיבות הבאות: בר' א-יא, ט (למעט רשימות יחס ולוח העמים), סיפורי אברהם (יא-כו-כד, סז),²⁴ סיפורי יעקב (ויצחק; כה, יט - לג, כ; לה, א-כב); סיפורי בני יעקב (לד; לח);²⁵ סיפור יוסף (לז; לט - מו, ח; מו, כח - מח, כב; מט, כט - נ, כו); סיפור יציאת מצרים (שמ' א - ו, יג; ו, כט-יא, י; יב, כט-מב); סיפור הדרך להר סיני (שמ' יג, יז - יד, לא; טו, כ-יט, כה; כ, טו-כג; כד, א-יח; לב, א - לד, י; לד, כז-לה); נדודי ישראל במדבר (במ' י, כט-יד, מה; טז, א-יז, כח; כ, כב-כא, לה; כה, א-ט; לא-לב; כז, יב-כג; דב' לד, א-יב); פרשת בלעם (במ' כב-כד); סקירת העבר שבפי משה (דב' א-ד; ט, ז - י, יא); ספר יהושע (א - יא, כג; יד, ו-טו; טו, יג-יט; יז, יד-יח; יח, א-י; כב; כד); סיפורי המושיעים (שופ' א-יב);²⁶ פרשיות אנשי דן (שופ' יג - יח); המעשה בפילגש בגבעה (שופ' יט - כא); ספר שמואל

22. לפיכך נמתחה לאחרונה ביקורת חריפה למדיי על שיטת גונקל; אך זאת בלא ניתוח החומר הנוסחאי שבמקרא. עיין: S. M. Warner, 'Primitive Saga Men', *VT*, 29 (1979), pp. 325-335; A. Wolf, 'H. Gunkels Auffassung von der Verschriftlichung der Genesis im Licht mittelalterlicher Literarisierungsprobleme', *UF*, 12 (1980), pp. 361-374 על טכניקות שונות ליצירת סיפור מקיף במקרא ובספרות המזרח הקדום ראה: פ' פולק, 'הרובד העיקרי בפרקים א'-ט"ו של ספר שמואל א', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' 11-32.
23. ראה הדה זון, 'דבורה וברק - מה בינם ובין אפוס (שופ' ד-ה; ראשי פרקים)', שנתון ה-1 (תשמ"א-תשמ"ב), עמ' 79-87.
24. מאחר שהמצג לסיפורי אברהם משולב בתוך רשימת היחס של בני שם, ראוי לפתוח את סיפורי אברהם בציון ייחוסו של תרח.
25. ההבחנה בחטיבה נפרדת העוסקת ב'בני יעקב' אינה עולה רק מתוך ההבדלים העדינים באוצר הנוסחאות, אלא גם מהעניין התימאטי, באשר בר' לד ובר' לח עוסקים ביחסיהם של בני לאה (שמעון, לוי, יהודה, דינה) עם יושבי הארץ (וביחסי אישות ואלימות בפרט). מבחינה זו מהוות פרשיות אלו ניגוד מובהק לסיפור יוסף בן רחל.
26. ההבחנה בין סיפורי המושיעים לפרשיות אנשי דן נובעת הן מההבדל בכמות הנוסחאות, והן

(לרבות מל"א א – ב); מל"א ג – טז; סיפורי אליהו ואלישע (מל"א יז – מל"ב י); מל"ב יא – כה; מגילת רות; קורות ירמיהו (יר' כו, ז-כד; כת; לב, א-טו; לו, א – מג, יג); עזרא ונחמיה (עז' א; ג, א – ד, ו; ח, טו – י, יז; נחמ' א – ב; ג, לג – ז, ה; ז, עב"ב – ט, ד; יב, כז – יג, לא); מגילת אסתר; ספר יונה; דנ' א; סיפור איוב (איוב א-ב; מב, ז-יז); ספר דברי הימים (דה"א ב, ט-כו; ז, יד-כו; י, א – דה"ב לו, כג) תיחום חטיבות אלו מבוסס על תוכן הדברים בלבד. במרבית המקרים נמנעתי מלכלול יחידות חוק, רשימות יחס, מזמורים וכיוצא באלה, אלא אם כן טמון בהם חומר עלילתי רב (בר' יא, כו ואילך; דה"א ב; ז). במקרים בודדים היה בנתונים כדי להצדיק שינוי בהגדרת הגבולות, כבספר שופטים ובסיפורי יעקב ובניו; על כך עמדתי בהערות שוליים.

הצורך להגדיר מה ייחשב לנוסחה אפית מסורתית מעורר קשיים מיוחדים. מן הראוי היה להסתמך על ההגדרה שניתנה על ידי מלמאן פארי לגבי שירת העלילה היוונית והסרבו-קרואטית, אשר לדעתו נוסחה היא: ²⁷ 'a group of words regularly used, under the same metrical conditions, to express a given essential idea' אשר בה משמש המונח 'רעיון מרכזי' לציון המידע הבסיסי המובע באמצעות הנוסחה, מדגישה את התנאים הפרוזודיים המוגדרים, שבהם הנוסחה משמשת. הדגשה זו מובנת מאליה בחקר השירה היוונית או הסרבו-קרואטית, והיא שרירה וקיימת בשירת אוגרית, באשר זו עומדת על החלוקה לצלעות והתקבולת. מכאן, שבשירת העלילה הצירוף השגור הוא בהכרח בגדר נוסחה; גם אם הזמר המומחה מאמץ לו צירוף מלשון הדיבור, הרי שהוא מתאים אותו להתניה הפרוזודית. ולא כן הדבר בסיפורת המקרא, אשר אין בה לא משקל קבוע ולא תקבולת הצלעות. לפיכך אין בידנו להבחין בין נוסחה ספרותית המיוחדת לאמנות סיפור הפרוזה המקראי ובין צרף השגור בלשון המדוברת. האפשרות להתגבר על מכשול זה ניתנת לנו על ידי המקבילות בשירת העלילה. אותם

מכך שבפרקים א-יב מדובר במעשי גבורה המביאים ישועה לכל ישראל ואילו בסיפורי אנשי דן ניכרת נקודת הראות השבטית.

27. פארי, שם (לעיל, הערה 20), עמ' 272 (וכיו"ב עמ' 13-14). פארי מוסיף, שחלק מהנוסחאות הן קבועות כפי שהן, וחלק נתון לחילופים במלה אחת או שתיים, מתוך שמירה על המשקל (Formula Type, Formula System; עמ' 275). על הגדרתו של פארי נמתחה ביקורת חריפה על ידי: J. A. Russo, 'Is "Oral" or "Aural" Composition the Cause of Homer's Formulaic System Style?', in: Stolz-Shannon, pp. 31-54; P. Kiparsky, 'Oral Poetry: Some Linguistic and Typological Considerations', *ibid.*, pp. 73-106. ההגדרה, שאציע בהמשך, עונה על ביקורתם ומקבילה להצעותיהם. ויש לומר, שהתבנית עשויה לעבור מעתקים (טראנספורמציות) שונים; כל עוד הצורה הנוצרת שומרת על זיקה לתבנית העיקרית היא בגדר נוסחה. אך במרכז העיון יש להציב את הנוסחאות השכיחות בצורתן השגורה ביותר, באשר בהן בלבד יש משום ראיה למציאות הנוסחה. זאת הקבוצה הסגורה, והנוסחאות, שנוצרו בדרך הטראנספורמציה, הן בגדר 'סביבה' לה, בתורת 'קבוצה פתוחה'. הצעה אחרת, המכוונת לשירה דווקא, מביא קאלי, שם (לעיל, הערה 20), עמ' 10. קאלי (שם, עמ' 116 ואילך) דוחה את הטענה שזוגות המלים הם בגדר נוסחה. ויש לומר שזאת תבנית נוסחאית מטיפוס אחר.

צירופים קבועים, שעליהם הצביע קאסוטו, שומרים במידה זו או אחרת על צורתה של הנוסחה הפיוטית שבכתבי אוגרית. זאת אומרת, בסיפורת המקראית צירוף ייחשב לנוסחה, אם לשונו ותבניתו מקבילים לנוסחה בשירת אוגרית (או בשירה האכדית). מאחר שגם השירה המקראית שומרת זכר לשירה השמית-המערבית הקדומה, עשויה גם היא לסייע לנו במידה מסויימת. בנוסף לכך, גם לשון המשפט והטקס הדתי כוללת נוסחאות מגובשות שאינן נובעות מלשון הדיבור; מכאן, שגם בתחומים אלו אפשר להיעזר. רק בשלב האחרון נוכל לתת את הדעת על צירופים שגורים, שאין להם מקבילות מובהקות בשירה השמית הקדומה.

לפיכך אני מציע לנקוט לשון 'תבנית נוסחאית' אם מדובר בצירוף (א) שכיח, המנוסח (ב) בתבניות מוגדרות – אם מתוך התאמה להתניה הפרוזודית של השירה, אם מתוך שמירה על תבניות ששורשן בשירה, ואם לפי הסגנון המגובש של לשון המשפט והטקס – צירוף אשר (ג) כנגדו עומדת 'לשון פשוטה', ואשר (ד) מזדמן בקשת רחבה של הקשרים ענייניים וספרותיים לבד מן המצב והמעשה המצוינים במלות הצרף עצמו (על היבט זה מצביע גם פארי). במקרה שאין הכרע, אפשר לדבר על 'ספק-נוסחה'. זאת אומרת, הצרף 'וישא עיניו וירא' מהווה תבנית נוסחאית מכיוון שיש בו קבע, שרשיו בשירת העלילה, הוא עומד כנגד הלשון הפשוטה 'וירא', ומזדמן בהקשרים רבים ושונים: ההבחנה בעוברי אורח, בהר, באיל וכיוצא באלה. לפי אותה אמת מידה יש לומר שהצרפים 'וישא קולו ויקרא', 'וישא קולו ויבך' מהווים תבניות נוסחאיות. הוא הדין לצרף 'ויען ויאמר' (כנגד 'ויאמר' הפשוטה) ואף בצרף 'ויקח... וילך' (כנגד 'וילך... הוא ו...'). רות א, א ועוד הרבה). לעומת זאת, הצירוף 'ויחבש את חמרו' (כגון בר' כב, ג) אינו בגדר נוסחה, הואיל ואי אפשר להצביע על לשון פשוטה אשר תכוון לאותו מעשה: אם המספר בא לציין שמישהו חבש את חמורו, אין לו אלא לשון זו בלבד, ואין לה תחליף. לפיכך אין בה משום ראייה לקיום תבנית נוסחאית, על אף שצירוף קבוע הוא. ודוק, התבנית הנוסחאית עומדת בעינה אם מחליפים את הנושא, אם משמיטים אותו, ואף אם נוקטים צורות אחרות של הפועל והכינויים, כגון 'שאנא עיניך וראה' (ציווי; בר' יג, יד) או 'ותשא רבקה את עיניה ותרא את יצחק' (בר' כד, סד). הגדרתו של פארי לא היתה מאפשרת לנו לנקוט כאן לשון נוסחה, מכיון שחל שינוי בהתניה הפרוזודית. ומצד שני, ברי הוא שבתבנית קבועה עסקינן; ואפילו אם מקורה בלשון הדיבור, הרי שהמספרים משתמשים בה בדרכם שלהם. באשר לשכיחות הנוסחה, אין לדרוש, שהיא תהיה נפוצה בכל הסיפורת המקראית כולה. גם אם היא תדירה בחטיבות מסוימות הרי שיש בה משום נוסחה מסורתית, באשר מספרים שונים נוקטים בה דרך קבע. דברים אלו, כוחם יפה אפילו אם במקרא הצירוף בא רק פעם אחת, בעוד שהוא נפוץ בכתבי אוגרית (כדוגמת 'וישם... את פניו' דלעיל). עוד יש להעיר, שהתנאי שהנוסחה תעמוד כנגד לשון פשוטה, חלה בעקרון על הצרף כשהוא לעצמו, ועל מרבית המקרים שבהם הוא מזדמן. אבל אין בכך משום ראייה, שהצירוף אינו בגדר נוסחה, אם במקום מסוים אחד הוא דרוש מבחינת העניין, ואם לשון אחרת לא היתה מכוונת לעניין. הרי גם במקרה זה הצרף השגור נשאר בגדר דפוס נוסחאי. והוא הדין למקרה שהנוסחה מעניקה למספר את האפשרות להשיג אפקט סגנוני מיוחד. אדרבה, דבר זה, שהאפקט המיוחד מושג באמצעות צירוף שגור דווקא, מעיד עד כמה המספר נשען על אוצר הנוסחאות. לא חוסר המשמעות אופייני לנוסחה, אלא שימושו הקבוע לצורך הקשרים

ונסיבות שונים ומשונים.

8. לאור שיקולים אלו מסתבר, שהצירוף השגור 'אכל ושתה' מהווה תבנית נוסחאית. הרי צירוף זה עומד כנגד לשון 'אכילה' בלבד, אשר מזדמנת אפילו במקומות שהסעודה כללה ללא ספק שתייה (בר' יח, ח; יט, ג; לא, פס' מו, נד; שמ"א א, ט, תה"ע). בשירת העלילה האוגריתית יש לצירוף זה שתי מקבילות, 'לחם... שתי' (ובבניין שפעל: 'שלחם... שקי/ששקי') וכן 'אכל... שתי'.²⁸ במקרא בא הזוג 'לחם... שתי' בהזמנת הגבירה חכמות להסב לסעודה, שערכה לפתאים, ככתוב: 'לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי' (מש' ט, ה; השווה ד, יז), כתוב המקביל להפליא להזמנת אל למשתה לאמור: 'תלתמנ אלמ ותשתנ' (כלומר 'תאכלון האלים ותשתון').²⁹ בסיפורת המקראית מצינו רק את הזוג 'אכל... שתי'. כעין תקבולת ניכרת בפרשת יעקב שנאמר 'ויגש לו ויאכל ויבא לו יין וישת' (בר' כז, כה). צירוף שכיה יותר במקצת הוא הצימוד הפשוט 'ויאכל וישת' כגון 'ויאכל וישת ויקם וילך' (בר' כה, לד; סה"כ 31 דוגמאות; לנוסחה הנחלקת 23 דוגמאות).³⁰

9. הבדלים קלים בין צורתה הפיוטית של הנוסחה שבכתבי אוגרית, ובין צורתה הפרוזאית שבסיפורת המקרא, ניכרים גם בצירוף המסורתי 'לקח... שים'. בכתבי אוגרית מצינו את הצירוף 'נשא... שית', כגון 'ותשא אבה תשתנן ל[ב]מת ער' (כלומר: 'ותרם את אביה ותשיתנו על גב העיר').³¹ בלשון המקרא בא הפועל 'שים' תחת לשון 'שית'; הפועל 'לקח', שמשמעו כללי יותר, ירש את מקום הלשון

28. עיין: Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semic Literature*, Neukirchen-Vluyn 1984, p. 580; וכן: ש"א ליונשטס, תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 228-230.

29. RS 24.258:2-3 על פי: Ugaritica, V, Paris 1968, p. 255.

30. דוגמאות לנוסחה בצימוד: בסיפורי אברהם: בר' כד, נד; בסיפורי יעקב: כה, לד; כו, ל; בסיפורי משה: שמ' כד, יא; לב, ו; בפרשת אבימלך: שופ' ט, כז; פילגש בגבעה: שופ' יט, פס' ד, ו, כא; שמואל: שמ"א א, ט (ליחא בתה"ע); ל, טז; שמ"ב יא, פס' יא, יג; מל"א א, כה; מל"א ג-טז: ד, כ; אליהו - אלישע: מל"א יח, פס' מא, מב; יט, פס' ו, ח; מל"ב ו, פס' כב, כג; ז, ח; ט, לד (סה"כ 8 דוגמאות); רות ג, פס' ג, ז; איוב א, פס' ד, יג, יח; אסת' ד, טז; דה"א יב, מ; כט, כב; דוגמאות לתקבולת: יעקב: בר' כז, כה; משה: שמ' לד, כח; דברי משה: דב' ב, פס' ו, כח; ט, פס' ט, יח; דוד: שמ"א ל, יב; שמ"ב יב, ג; טז, ב; יט, לו; סיפור הנביא האלמוני: מל"א יג, פס' ח, ט, טז, יז, יח, יט, כב (2x), כג (9 דוגמאות בפרשה זו); מל"ב יח, כז; דנ' א, יב; עזרא י, ו; נחמיה ח, י. ובמליצה הפיוטית: דב' כט, ה; קה' ב, כד; ג, יג; ה, יז; ח, טו. ותן דעתך לצירופי הנוסחאות 'אכל לחם/שתה מים': שמ' לד, כח; דב' ט, פס' ט, יח; שמ"א ל, יב; מל"א יג, ח וכן הלאה; עזרא י, ו. בתה"ע באה הנוסחה עוד: בר' לא, פס' מו, נד; שמ"א א, יח; שמ"ב יב, כא; מל"א ח, סה. בשמ"א ל, יא ('ויתנו' לו לחם ויאכל וישקהו מים') ניתן לראות מקבילה לצירוף האוגריתי 'שאכל//שקי/ששקי' (בנין שפעל).

31. CTA 19 II:59 ועיין אבישור (שם, עמ' 389) אשר מצביע על התקבולת (כלומר הסמכת שני המאמרים) של שמ' כג, א; כן ראה: CTA 6 I:14-15 ('תשא//כתשתה').

'נשא', המכוונת מעיקרה להרמה ונשיאה ממושכת יותר.³² חילופים אלו עדיין ניכרים בכתובים המשמרים אחת מהלשונות הפיוטיות. בסיפור אבימלך מצינו 'וַיִּשְׁאַק וַיִּשֶׁם עַל שְׁכֵמוֹ' (שופ' ט, מח). בכתוב זה שומרת לשון 'וישאק' זכר לצורה הפיוטית; המשלים 'על שכמו' מקביל לצירוף 'לב[מ] ער' (כלומר 'על גב העיר') שבכתוב האוגריתי; כדוגמתו מצינו גם בהיקרויות אחרות של הנוסחה העברית (בר' ט, כג; כא, יד). השורש 'שית' מזדמן במגילת רות ככתוב: 'ותקח נעמי את הילד ותשתהו בחיקה' (רות ד, טז; השווה ג, טו). בצורתה השגורה באה הנוסחה 'לקח... שים' 18 פעמים, כגון: 'ויקח אברהם את עצי העלה וישם על יצחק בנו' (בר' כב, ו; ובסיפורי יעקב: כח, פס' יא, יח; לא, לד); 'ויקח משה חצי הדם וישם באגנת' (שמ' כד, ו).³³ ברבים מכתובים אלו אין לשון 'לקח' אלא הקדמה פליאונסטית, המשמשת לשם חלוקת המידע (ועיין להלן על הנוסחה 'לקח-נתן'). אפשר היה לצמצם את הצירוף ולהעמידו על לשון 'שים' בלבד, כגון: 'וישמו את ארון ה' אל העגלה' (שמ"א ו יא; כנגד פס' ת: 'ולקחתם... ונתתם'; והשווה גם בר' כב, ט; מג, לא; מל"ב, ו, כב).

וכן מצינו שהמספר יהפוך את סדר הנשואים לאמור 'והיה כל מחמד עיניך ישימו בידם ולקחו' (מל"א כ, ו); ואף יש שבין לשון 'לקח' ללשון 'שים' יחצוץ נשוא נוסף, כגון 'ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר שם על שכמה' (בר' כא, יד; וכיוצא בזה: שמ' כג, ג; יהו' ז, יא; שופ' טו, ד). על קרבת הלשונות 'יתן' – 'שם' נעמוד להלן.

32. חילופי השרשים 'נשא'/'לקח' ניכרים גם בנוסחה 'לקח... נתן' המקבילה לאכדית ittaši...iddin, ועיין להלן. ראוי לציון שבגרסתה האחת של סיפור חזקיהו מצינו 'קחו... ויקחו ושימו' (מל"ב כ, ז), ואילו בגרסה השנייה אנו קוראים 'ישאו... וימרחו' (יש' לח, כא). בדבר חילופים אלו בספרות ימי הבית השני עיין להלן, הערה 69. אך אין לומר שחילוף זה לא ייתכן אלא בתקופה המאוחרת בלבד, באשר הוא נגרם, כביכול, על ידי טשטוש משמעה העיקרי של לשון 'נשא', הלוא הוא 'הרים' (וכן הוא בכתוב שלפנינו, שופ' ט, מח וכיו"ב בר' לא, יז, ובכתובים האוגריתיים המובאים בהערה הקודמת וכן 5 V:13; CTA 4 VIII:5-6). וכנגד טענה זו יש לומר שמשמע 'הרים' אינו רחוק ממשמע הפועל 'לקח'. ניווח סמנטי של המשמע 'הרים' מלמד, שעיקרו בגרימת תנועה, במימד 'כלפי מעלה'. אך כבר בכתבי אוגרית ניכר שפועל זה משמש גם עם מימד אחר (אופקי), 'עם...', כגון 'זבל ערשמ ישא' (החולה ישא את מיטתו, CTA 14 98-9, 187-8; 'mitnehmen' 'carry with'). משמע זה קרוב למדיי לזה של לשון 'לקח' (הזיו אל או עם עצמו). ואף מצינו בכתבי אוגרית שלשון 'נשא' תשמש כמוה כלשון 'לקח' בעברית מקראית, כהקדמה פליאונסטית, כגון 'שא עדב לשפש' (קת, הכן לשמש, CTA 23 II:54).

33. בדבר השלמת הפועל 'שים' בלשון 'על' + חלק גוף ראה גם הנוסח השומרני של בר' כד, כב ('ויקח... וישם על אפה'; נה"מ: 'ויקח' בלבד; ועיין להלן). והרי שאר הדוגמאות לנוסחה זו: סיפור נח: בר' ט, כג; סיפורי משה: שמ' יז, יב; כד, ו; יהו' ח, יב; שמ"א ז, יב; ח, יא; יט, יג; כה, יח; מל"א כ, ו (היפוך); מל"ב ט, יג; כ, ז. בהפרדה על ידי נשוא נוסף: שמ' ב, ג; יהו' ז, יא; שופ' טו, ד; שמ"ב יג, יט (על תה"ע עיין הע' 75 להלן); בחילוף המושא: יהו' ו, יח; שופ' ד, כא;

10. חשיבות מיוחדת נודעה לצירופים הקשורים בפועל השכיח 'השתחוה', פועל שעצם צורתו מתבררת לאור לשון אוגרית דווקא. שהרי אין זאת אלא בניין השתפעל מהשרש 'חוי'; בניין זה מתועד בלשון אוגרית אך לא בעברית, ומכיוון שכך, מסתבר, שמקורה לא בלשון המקרא אלא בלשון אוגרית או בלהג הקרוב לה.³⁴

בכתבי אוגרית לשון 'השתחוי' מזדמנת שמונה פעמים בנוסחה מורכבת המכילה ארבעה פעלים במשמע של כריעה והשתחוויה: 'לפענ אל תהבר ותקל, תשתחוי ותכבדה' (כלומר: 'לרגלי אל תכרע ותפל, תשתחוה ותכבדהו' – CTA 4 – IV:25–26).³⁵ במקרא אין לנוסחה זו אלא זכר מועט בלבד. בשירת המזמורים מצינו 'וישתחו לפניך אדני ויכבדו לשמך' (תה' פו, ט); אך לרוב באה לשון 'השתחוה' בלא בת זוג מיוחדת. לעומת זאת, בסיפורת המקראית מצינו צימוד, שיש בו משום בת קול לנוסחה הפיוטית הקדומה, הוא 'ויפל וישתחו', כגון: 'ותבא ותפל על רגליו ותשתחו ארצה' (מל"ב ד, לז). בשני פרטים מקביל הצירוף שלפנינו לנוסחה האוגריתית: ללשון השתחוויה קודמת לשון 'נפילה'. ועוד, שבמחווה זו נאמר 'על רגליו', בדומה ללשון 'לפענ' (והשווה יש' ס, יד). לשון נפילה מזדמנת גם בכתובים אחרים, כגון במעמד המלאך ליד יריחו, לאמור: 'ויפל יהושע אל פניו ארצה וישתחו' (יהו' ה, יד; סך הכול 10 דוגמאות; ליתא בשירה). נוסחה זו מלווית תמיד במשלים אדוורביאלי, אם בלשון 'על פניו' (שמ"ב טו, ו), ואם בלשון 'ארצה' (שמ"ב א, כ; איוב א, כ) ואם במשלים מורכב, כגון 'אפים... ארצה' (שמ"א כ, מא; שמ"ב יד, ד) או 'פנים... ארצה' (יהו' ה, יד; שמ"א כה, כג; שמ"ב יד, כב; רות ב, י). תבנית מורכבת זו עומדת כנגד הצירוף הפשוט של לשון 'נפל' עם המשלים האדוורביאלי 'על הפנים', כגון 'וירא כל העם וירנו ויפלו על פניהם' (ויקר')

מל"ב ב, כ. סך הכל 24 (?25) דוגמאות, מתוכן 5 (?6) בסיפורי האבות. בספרות הכהונית: שמ'

כט, כב–כד; ויק' ח, כו; כן ראה: דב' כו, ב; לא, כו; יר' מג, י; יח' יט, ה; חגי ב, כג.

34. ההצעה לגזור לשון 'השתחוה' מהשרש 'חוי', במובן מילולי 'התקפל כנחש', הועלתה על ידי:

J.A. Emerton, 'The W.F. Albright, *JPOS* 12 (1932), p. 197, n. 41.

Etymology of *hištah^awāh* OTS, XX (1977), pp. 41–55; S. Kreuzer, 'Zur Bedeutung und

Etymologie von *hištah^awāh/yštḥwy*', VT, 35 (1985), pp. 39–60.

הבאים: (א) לא נמצא דמיון בין מחוות ההשתחוויה ובין ההתקפלות; (ב) אין דוגמאות נוספות

לבניין השתפעל בלשון אוגרית (אמרטון). ואולם, כנגד זאת יש לומר, שבניין זה חבוי גם

בפועל 'ישתקל' מהשרש 'קיל', במשמע 'למהר אל', גם זאת לשון תנועה; ועייני: S. E.

Loewenstamm, '*YŠTQL*', UF, 16 (1984), pp. 357f.

את מחוות ההשתחוויה, כפי שניתן להכיר ללא קושי על פי התבליטים האשוריים, כגון מנסרת

יהוא (ANEP, 351).

35. וכן: CTA 17 IV:50–51, ועוד 6 פעמים. פיתוח חופשי לזוג 'השתחוה'// 'כבד' מצינו שמ"א טו, ל

'כבדני נא... והשתחויתי'. כן מצינו באוגרית תקבולת 'נפל/השתחוי', 'אל תפל אל תשתחוי'

(CTA 2 I:15); צירוף זה קרוב ביותר לנוסחה המקראית). ואף הצמד 'כרע/קל', 'לפענה יכרע

- ט, כד).³⁶ במספר כתובים מצינו משלים מורחב, כגון 'ויפל על פניו ארצה' (יהו' ז, ט; וכיוצא בו שופ' יג, כ). כן בא המשלים 'ארצה' לבדו (בר' מד, יד; שמ"א כח, כ).
 11. הלשון הפרוזאית 'נפל' מתחלפת לא פעם בפועל הנדיר 'קדד', שיש לו מקבילה באכדית (qadādu) כגון: 'ויקד האיש וישתחו לה' (בר' כד, כו וכיוצא בו פס' מח; סה"כ 14 דוגמאות, ליתא בשירה). לעתים קרובות באים הפעלים 'קדד' ו'השתחוה' זה בצד זה ללא הרחבה נוספת כגון 'ויקדו וישתחו' (שמ' ד, לא; וכן בר' מג, כח; שמ' יב, כז; מל"א א, טז; דה"א כט, כ; דה"ב כט, ל). מלבד זאת מצינו משלימים אדוורביאליים כגון 'ארצה' (שמ' לד, ח) או 'לאפיו' (כמ' כב, לא) ובייחוד המשלים הכפול 'אפים ארצה' (שמ"א כד, ח; כח, יד; מל"א א, לא; נחמיה ח, ו). במעשה יהושפט מצינו הרחבה מיוחדת הכוללת גם לשון נפילה, לאמור: 'ויקד יהושפט אפים ארצה וכל יהודה ויושבי ירושלים נפלו לפני ה' להשתחוות לה' (דבה"ב כ, יח).
 12. הקדמה נוספת ללשון 'השתחויה' היא הפועל 'קום' כגון 'וירא לוט ויקם לקראתם וישתחו אפים ארצה' (בר' יט, א; סך הכול 4 דוגמאות בפרוזה; ובשירה: יש' מט, ז). לשון דומה מצינו בכתבי אוגרית לאמור 'לפננה ידד ויקם, לפענה יכרע ויקל' (כלומר: 'לפניה... וקם, לרגליה כרע ונפל' – CTA 10:17-18), וכן בעלילת הבריאה הבבלית izzizū iknušū (כלומר 'קמו כרעו', לוח ה 88). במקרא צירוף זה מזדמן רק בצורה מקוצרת 'וקם כל העם והשתחו איש פתח אהלו' (שמ' לג, י; בר' כג, ז; מל"א ב, יט).
 13. והנה, מידה מסוימת של הרחבה נוסחאית ניכרת גם בכתובים, שבהם מזדמנת לשון 'השתחוה' עם משלים אדוורביאלי, אך ללא פועל מקדים, כגון 'וישתחו לו אפים ארצה' (בר' מב, ו, וכיוצא בו: מח, יב; וכן שמ"ב יד, לג; יח, כח; כד, כ~ דה"ב כא, כא; מל"א א, כג; סך הכל 7 דוגמאות; ובשירה: יש' מט, כג). וכן מצינו השלמה בלשון 'ארצה' בלבד (בסיפורי אברהם: בר' יח, ב; כד, נב; בסיפורי יעקב: לג, ג;
 ויקל' (CTA 10, II:17-18). לזוג האחרון מקבילה במקרא בשירת המזמורים (תה' כב, ל; צה, ו), וכן בסיפורת מימי הבית השני: אסתר ג, ב (2×); דה"ב ז, ג; כט, כט.
 והרי הדוגמאות ללשון 'השתחוה' בלא הרחבה נוסחאית (בסיפורת המקראית): בסיפורי האבות: בר' כג, יב; לג, פס' ו, ז; לז, ז (תסבינה); מז, לא; (5 דוגמאות בסיפורי האבות ויוסף); סיפורי משה: שמ' יא, ח; יח, ז (וישק); כד, א; (3 דוגמאות); שופ': ב, פס' יב, יז; ז, טו; שמואל: שמ"א א, פס' יט, כו; ב, לו; טו, פס' כה, ל; לא; שמ"ב ט, ח; יב, כ; טו, לב; טז, ד; יח, כא; מל"א א, פס' מז, נג (13 דוגמאות בספר שמואל); מל"א יא, לג; סיפורי אליהו זאלישע: מל"ב ה, יח (3×); מל"ב יט, לו; נחמיה ט, ו; דה"ב כד, יז; כט, כח.
 עוד יש להעיר על הזוג 'השתחוה/זבח' (שמ' לב, ח; שמ"א א, ג; מל"ב יז, לו); על 'השתחוה/עבד' (בשירה: בר' כז, כט; תה' עב, יא במשמע מדיני; וכן: שמ' כ, ה; כג, כד ועוד הרבה) ועל 'השתחוה/קטר' (יר' א, טז; דה"ב כה, יד; לב, יב); לגבי 'השתחוה/סגד' ראה יש' מד, טו; מז, ו; לגבי 'אכל/השתחוה' ראה תה' כב, ל; במ' כה, ב.
 36. וזאת הלשון הפשוטה במכתבים אוגרתיים ('קלת'): ובמקרא: בר' יז, פס' ג, יז; ויקרא ט, כד;

בסיפור יוסף: לז, י; מג, כו וכן מל"ב ב, טו; סך הכל 6 דוגמאות). ועל אף שאין לצירופים אלו מקבילות בכתבי אוגרית, יש לומר, שגם הם בגדר נוסחה מסורתית, הואיל ואינם אלא גרסאות מקוצרות של נוסחאות מורחבות (ויפל/ויקד אפים ארצה וישתחו'), ששורשיהן ללא ספק בשירת העלילה הקדומה.

כללו של דבר, בסיפורת המקראית ניכרות חמש נוסחאות אפיות, הקשורות בלשון השתחויה' והן: 'ויפל וישתחו', ויקד וישתחו', ויקם וישתחו', וישתחו אפים ארצה', וישתחו ארצה'. נוסחאות אלו מזדמנות בסך הכל 41 פעמים (מתוך זה – בסיפורי אברהם: 5 דוגמאות; בסיפור יעקב: דוגמה אחת; בסיפור יוסף: 5 דוגמאות); זאת כנגד 33 דוגמאות ללא הרחבה נוסחאית (מהן 4 דוגמאות בסיפור יוסף; דוגמה אחת בסיפורי אברהם). ראוי לציון, שמספר כתובים שומרים על מוטיב קדום, הקשור לעניין: על יעקב מסופר כי השתחוה 'ארצה שבע פעמים עד גשתו עד אחיו' (בר' לג, ג); זאת בהתאם לנימוס הכנעני הנזכר במכתבים רבים מאוגרית ומתל-אל-עמארנה להשתחוות שבע (או אפילו 'שבע ושבע') פעמים לפני המלך. בדומה לכך נאמר על דוד, שכיבד את יהונתן בכך שנפל 'לאפיו ארצה וישתחו לו שלש פעמים' (שמ"א כ, מא). עוד מצינו במכתבי אוגרית השתחויה 'למרחוק' לפני המלך, נימוס שיש לו זכר בהוראה האלוהית כלפי משה לאמר 'והשתחויתם מרחק' (שמ' כד, א).³⁷ אמור מעתה, שבמכלול נוסחאות אלו מסורת שירת העלילה והלשון הקדומה משתמרת בעיקר בסיפורת המקראית. בשירה המקראית נשחקה מסורת נוסחאית זו כמעט לחלוטין, ואינה ניכרת אלא במקומות מעטים בלבד; וזאת על אף שבשירה לשון 'השתחויה' שכיחה ביותר.

14. כן יש לעמוד על מספר נוסחאות שכיחות פחות. בהעלות דוד את ארון הברית אל ירושלים 'ויזבח שור ומריא' (שמ"ב ו, יג). הצמד 'שור ומריא' מזדמן גם בכתבי אוגרית, וזאת דווקא בתיאורי שחיטה לסעודה לאמור 'טבח' אלפמ אפ צאג, שקל ת'רמ ומרא' (כלומר: 'שחט פרים ואף צאן, הפיל והרג שור ומריא'; CTA 22B:12-15 וכן CTA 4 VI:40-43;³⁸ השווה בשירה מקראית: 'הרג ושחט צאן' (יש' כב, יג). ואמנם בזה נבדל הצירוף המקראי מהנוסחה האוגריתית, שבזו האחרונה באות הלשונות 'טבח', 'שקל', בעוד שבמקרא בא הפועל 'זבח' באשר

במ' יד, ה; טז, פס' ד, כב; יז, י; כ, ו; יהו' ז, י; מל"א ית, ז; דה"א כא, טז; דנ' ח, יז; וכיוצא בו: בר' ג, יח; שמ"ב יט, יט; אסתר ח, ג. הלשון הפשוטה 'נפל' לציון השתחויה, נפוצה בכתובים המיוחסים לספרות הכהונה (בר' יז, פס' ג, יז וכן הלאה); לא ייפלא אפוא שלשון זו מזדמנת גם ביח' א, כח; ג, כג; ט, ח; יא, יג; מג, ג; מד, ד.

37. עיין: S. E. Loewenstamm, 'Prostration from Afar in Ugaritic, Akkadian and Hebrew', BASOR, 188 (1967, pp. 41-43) וראה לשון נימוס כגון: 'לפען אדתי שבעד ושבעאד קלח' ('לפני גבירתי שבע ושבע פעמים נפלתי' CTA 52:6-11; וכיו"ב; UT 2063:5-8; 1014:5-7; 1013:2-5).

38. זאת אומרת, אין להסתפק בקביעה ש'שור ומריא' הם זוג קבוע (בניגוד לדעת אבישור, שם, עמ' 402). בדבר ההקבלה 'טבח'/'שקל' (= 'הפיל') הקבל תה' לז, יד; 'להפיל עני ואביון, לטבחו ישרי דרך'.

בקרבנות עסקינן. אבל לשון 'זבח' באה גם בכתובים המכוונים לסעודה חגיגית, היא זבח אדניהו, ככתוב: 'ויזבח שור ומריא וצאן לרב' (מל"א, פס' יט, כה). ההרחבה 'וצאן לרב' מזכירה את הצלע הראשונה שבנוסחה האוגריתית 'טבח' אַלפִּמ אַפִּ צאַנ'. ומכאן שלא רק בכתובים אלו טמונה נוסחה, אלא גם בתיאור הפותח את פרשת זבח אדניהו לאמר: 'ויזבח אדניהו צאן ובקר ומריא עם אבן הזחלת' (שם, פס' ט); ושמה מעיקרו הזכיר הכתוב 'צאן ובקר, שור ומריא', כבחרו האוגריתים.

15. מלבד שלוש־ארבע דוגמאות אלו יש להזכיר את הצירוף השגור 'זבח צאן ובקר' (מל"א, ח, ה = דה"ב ה, ו; דה"ב יח, ב) או זבח בקר וצאן (במ' כב, מ). יצוין, שדווקא הסדר האחרון קרוב יותר ללשון 'אַלפִּמ אַפִּ צאַנ' שבכתבי אוגרית (וכי"ו ב דב' יב, כא; יש' כב, יג). אך הצמד השגור הוא 'צאן ובקר', וכן מצינו בדברי משה 'הצאן ובקר ישחט להם' (במ' יא, כב; וכן: שמ' כ, כא; דב' טז, ב; ובצורה חופשית יותר: שמ"א יד, לב; דה"ב ז, ה). כן בא הצמד בכתובים שאינם מכוונים לזבח ושחיטה, כגון בר' לג, יג; שמ' לד, ג. אבל אין בנתונים אלו כדי ליטול מהצירוף 'זבח (או: שחט) צאן ובקר' את מעמדו כנוסחה מסורתית.

16. לתשומת לב מיוחדת ראוי הצירוף הנדיר 'ויתן קולו בבכי' שבסיפור יוסף, במעמד שבו הגבור מתוודע אל אחיו (בר' מה, ב). בכתבי אוגרית מזדמן צירוף דומה בשירת כרת, כאשר ילדיו בוכים בגלל מחלתו האנושה לאמור: 'יבכי וישננ, יתנ גה בכי' (כלומר: 'מרר בבכי',³⁹ ירים קולו בבכי', CTA 16 I:12-14; וכיוצא בו בשורות 97-98 בטור ב: 'תבכי ותשננ [תת]נ גה בכי'). מסתבר אפוא שמקור הצירוף הנדיר שבסיפור יוסף, נעוץ באוצר הנוסחאות של שירת העלילה הקדומה. ממצא זה, משקלו רב, מאחר שסיפור יוסף אינו משופע בצירופים מסורתיים. והנה, בת קול של הנוסחה שלפנינו מצינו בציון העם שבפרשת המרגלים לאמור 'ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה ההוא' (במד' יד, א).⁴⁰

17. לא תמיד ברור לחלוטין אם בנוסחה ספרותית עסקינן, או שמא מדובר בלשון שגורה שאינה קשורה במסורת הסגנון האפי. בכתובים רבים מצינו את הצרף 'ותהר ותלד' (בסיפורי ראשית העולם: בר' ד, פס' א, יז; בסיפורי אברהם: טז, יא; יט, לו-לז; כא, ב). כנגד צירוף זה עומדת הלשון הפשוטה 'ותלד', כבהולדת בני זלפה (אמת לאה; בר' ל, פס' י, יב), ואף בהולדת הבת, דינה (שם, פס' כא). לעומת זאת, להולדת בני לאה, רחל ובלהה משמש הצירוף 'ותהר ותלד' (כט, פס' לב, לג, לד, לה; ל, פס' ה, ז, יז, יט, כג);⁴¹ ושמה יש בכך משום מתן כבוד לבניהן של נשות יעקב העיקריות ולבניה של אמת רחל. אך עדיין יש מקום לטענה, שלשון זו נובעת

39. עיין י' אבישור, 'וכליותי אשתונן (תהלים ע"ג, כא)', לשוננו, מד (תש"ם), עמ' 263-267.

40. עיין דברי אבן עזרא לפסוק זה.

41. וכן בר' לח, ג, ד; שמ' ב, ב; שופ' יג, פס' ג, ה, ז; שמ"א א, כ; ב, כא (לפי המגילה ממדבר יהודה ותה"ע: ותלד עוד): שמ"ב יב, כד (תה"ע); מל"ב ד, יז; דבה"א ז, כג. סה"כ 23 (25) דוגמאות, מהן 12 בסיפורי האבות; וראה גם במ' יא, יב (תקבולת), ובשירה: יש' ז, יד; כו, יח; לג, יא; נט, ד; תה"ז, טו; איוב, ג, ג; טו, לה. וכיוצא באלה שמ"א ד, יט - 'הרה ללת'.

מהעניין דווקא; מה גם, שבפרשה זו, כמו בסיפורי שרה והגר, תופסת בעיית העקרות מקום מרכזי, ומעניקה משנה חשיבות למוטיב ההריון.⁴² ואולם, אותו צירוף מזדמן גם במקום שאין בו זכר לבעיית העקרות, כבסיפור יהודה ותמר (בר' לח, פס' ג, ד) ובסיפור בת-שבע (שמ"ב יב, כד תה"ע), סיפורים שבהם הבעיה נעוצה בהריון אסור ובייבום (בר' לח, פס' יח, כד; שמ"ב יא, ה; הקבל רות ד, יג). בפרשת הולדת משה (שמ' ב, ב) העניין לא בהריון ולידה, אלא בגורל הילד שלאחר מכן (פס' ג). הווה אומר, צירוף זה משמש בקשת רחבה של הקשרים ספרותיים ואינו מוגבל למוטיב אחד. תופעה זו תואמת את תנאי ד' שבהגדרה דלעיל. עוד יצוין, שהזוג 'הרה... ילד' מצוי בשירה המקראית, כגון 'הרינו חלנו כמו ילדנו רוח' (יש' כו, יח; הקבל פס' יז, וכן ז, יד; לג, יא ועוד). וכן מזדמן זוג זה בשירת העלילה האוגריתית (שלוש פעמים)⁴³ ובשירה האכדית, לאמר, *naphar irū*, (= *naphar uldū* = 'יחד הרו, יחד ילדו' – עלילת אֶטְנָה); *iranni ummi enētu, ina*; (= *puzri ulidanni* = 'אמי הכהנת הבתולה הרה ותשאני ברחם, בסוד ילדה אותי' – עלילת סרגון).⁴⁴ ותן דעתך, שמבחינת רצף הזמן יש קושימה בצירוף הרצוף 'ותהר ותלד', שכן בין תחילת ההריון ובין הלידה עובר זמן לא מעט. צירוף הדברים גורם לכיווץ ניכר, כיווץ שהוא סממן ספרותי מובהק.⁴⁵ למרות הספק מסתבר אפוא שהצירוף שלפנינו אינו אלא נוסחה מסורתית מאוצר הנוסחאות הקדומות.

18. בעיות חמורות מעורר הצירוף 'וישא וילך' שבסיפור דוד וגלית, ככתוב 'ויטש את הצאן על שִׁמְר וישא וילך כאשר צוהו ישי' (שמ"א יז, כ). מצד אחד ניתן לטעון, שאין צירוף זה אלא גלגול הנוסחה 'יקח וילך', מתוך חילופי הלשונות 'לקח'-'נשא'. אך מצד שני מצינו: 'וישאנו משם כסף וזהב ובגדים וילכו ויטמנו', מל"ב ז, ח; וכן פעם נוספת באותו פסוק). מכיוון שכאן לשון 'וישאנו... וילכו' מתבקשת, מתעוררת השאלה אם בנוסחה מדובר, או בצירוף מקרי של לשונות שגורים. טענה דומה תיתכן בקשר להוראת יצחק לבנו עשו לאמור: 'שאנא כליך, תליך וקשתך וצא השדה' (בר' כז, ג; הקבל יב, ה והצירוף האוגריתי 'קח...ט'א').⁴⁶

42. כן הקשה פרופ' מ"ע פרידמן.

43. 'במ נשק והר, וחבק חמחמת, תקתנצנ תלדנ' (כלומר: בנשיקות הרו, בחיבוק התייחמו, נתעברו וילדו', *CTA* 23: 51-52; וכן שם, שורות 56-58). וכיוצא בזה *CTA* 17 I: 40-42, אלא שכאן לשון 'הר' מקוטע ומוטל בספק; אם הקריאה נכונה, הרי שכאן לשון 'הריון' ולשון 'לדה' סמוכות זו לזו. בדבר לשון 'תקתנצנ', והאפשרות לפרשה כלשון התעברות, עיין: D.T. Tsumura, *UF* 10 (1978), p. 388 n. 6. למרות הרחבות אלו ניכר הדמיון הבסיסי בין הדפוס האוגריתי לצירוף המקראי.

44. *CAD*, A, I, p. 288; ועיין: V. Scheil, *RA* 24 (1927), p. 103, 1.5; *CT* XIII, 42:4.

45. עיין זיידלר, שם (לעיל, הערה 2), עמ' 471-472; ש' בר-אפרת, העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, מרחביה תש"ם, עמ' 160-162.

46. *CTA* 12 I: 17-22. על הנוסחה הנרדפת 'לקח והלך' עיין לעיל; בדבר חילופי השרשים 'נשא', 'לקח' עיין לעיל, הערה 32, וכן להלן, הערה 69.

וכן אתה אומר בפרשת השונמית אשר הרימה את בנה ויצאה, ככתוב 'ותשא את בנה ותצא' (מל"ב ד, לו). והרי לשון 'נשא' היא המונח המתבקש להרמת הילד ונשיאתו (הקבל פס' יט, כ); וכן הורה לה אלישע: 'שאי בנך' (פס' לו). אך עדיין יש לומר שבתיאור הביצוע הרחיק המספר והשלים נשוא נוסף, עד כי נוצר צירוף התואם את הדפוס הנוסחאי. על אף שאין כאן ודאות, אפשרות סבירה היא, שצירופים אלו מייצגים נוסחה מסורתית המקבילה לנוסחה 'ויקח... וילך'.

ואם כן הדבר, ייתכן שבאותו דפוס סגנוני קשור גם הציון לראשית מסעו של יעקב, ככתוב: 'וישא יעקב את רגליו וילך ארצה בני קדם' (בר' כט, א). לא זו בלבד, שצירוף זה מכיל את הצרף 'וישא... וילך', אלא שלשון דומה מזדמנת בשירה המקראית ככתוב: 'הרימה פעמין למשאות נצח' (תה' עד, ג). מעין מקבילה מצינו בכתבי אוגרית, בתיאור מעופה של האלה ענת לאמור: 'ותשא כנפה בתלת ענת, תשא כנפה ותר בעפ' (כלומר, 'נשאה כנף העלמה ענת, נשאה כנף ויצאה במעוף' – CTA 10 II:10-11). כתובים אלו, הצד השווה שבהם הוא, שהם פותחים בלשון 'הרמת' האגפיים (או נשיאתן), כדי להמשיך בלשון תנועה ('ותר בעפ'). וכן מצינו בדברי הנביא: 'וישאו הכרובים את כנפיהם וירומו' (יח', י; יט; וכיוצא בו פס' טז). ייתכן אפוא שגם הכתוב על יעקב מייצג נוסחה מסורתית.⁴⁷

תבנית נפוצה למדיי הוא הצירוף של הציווי 'שמע' ('שמע-נא') ושם פרטי, כגון בדברי שאול 'שמע-נא בני ימיני' (שמ"א כב, ז), 'שמע-נא בן אחיטוב' (שם, פס' יב). בתבנית זו ראה הופמן נוסחה אופיינית למעמד בית-הדין, ואילו ליונשטם סבור, שמקורה במלית קריאה שבלשון הדיבור, אשר חדרה לשירת העלילה האוגריתית ואף לסיפורת המקראית; בשירת המקרא הנוסחה הורחבה לצורך התקבולת, ומכאן קריאות כגון 'קום בלק ושמע, האזינה עדי בני צפר' (במ' כג, יח), 'עדה וצלה שמען קולי, ונשי למך האזנה אמרתי' (בר' ד, כג).⁴⁸ אם כן הדבר, לא בנוסחה ספרותית עסקינן, אלא בלשון שגורה שמקורה בשפה המדוברת. ואולם בכתבי אוגרית לשון 'שמע' אינה משמשת לשם משיכת תשומת הלב בעלמא. במקרים רבים אינה אלא הקדמה להוראה מטעם המלך – אם לאשתו, כגון: 'שמע למת' חרי, טבח' אמר ואלחמ' (כלומר: 'שמעי, גבירה חורי, שחטי טלה ואוכל'; CTA 16 VI:16-18 וכיוצא בזה: CTA 15 IV:3-4), ואם לבתו, כגון 'שמע פע'ת (...) מדל ער צמד פחל' ('שמעי פועה... חבשי חמור, אסרי סוס', CTA 19 II:50-53). כן משמשת לשון זו פתיחה להוראת אל כלפי אחד האלים האחרים,⁴⁹ או לעצה מודגשת,⁵⁰ ואף לבקשת ענת לאַקְהַת להעניק לה את קשתו CTA 17

.19

47. אחרת במשלי אחיקר שורות 122-123: 'מ[נשא] רגלהם ומנחתותהם', וכיו"ב בר' מא, מד.

48. ראה: י' הופמן, 'לשימושן של שתי נוסחאות פתיחה במקרא', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 157-180; S.E. Loewenstamm, 'The Address "Listen" in the Ugaritic Epic and the Bible', pp. 123-131 in: *The Bible World, Essays in Honor of C.H. Gordon*, New York 1980.

49. CTA, 6 I:44-45; 16 IV:11; וכן בפי בעל: CTA, 6 III:23; וכן בפתיחת סעיף חדש בהוראה: CTA 24:11. הקשר לא ברור: III:13; CTA, 16 IV:1.

50. CTA 4 VI:4; 6 VI:24. בהודעה בעלת משקל יוצא מגדר הרגיל: CTA, 19 II:90.

VI:16–18). פעם אחת באה לשון זו כפתיחת היענות להוראת האלה ענת, לאמור: 'שמע לבתלת ענת את ע[ל קשתה] תמחצנה' (= 'שמעי העלמה ענת, את, בגלל קשתו תהרגי אותו'; CTA 18 IV:12–13). מסתבר אפוא שבכתבי אוגרית השימוש כתבנית זו מוגבלת למעמד ההוראה הסמכותית, ואין בה משום פתיחה בעלמא. בספרות המקראית המצב דומה. לשון זו באה בפתיחת ההתראה מטעם המלך (שמ"א כב פס' ז, יב), בטענת משה כלפי המורדים (במ' טז, ח: 'שמעו נא בני לוי'), בהאשמה בפי הנביא (יש' ז, יג; יר' כח, טו; זכ' ג, ח), ואף משמים (במ' יב, ו; בלא שמות הנמענים, שנזכרו בפס' ה). במעמד שבין אברהם לבני חת שבשער חברון לובשת פנייה זו צורה אדיבה יותר, לאמור 'שמעני אדני' (בר' כג, ו; כיוצא בו פס' יא, יג, טו וכן פס' ח; הקבל במכתב מצד חשביהו 'שמע אדני השר את דבר עבדה' KAI 200:1–2). כן באה פנייה זו בתור הקדמה לבקשה (יר' לז, כ; כיוצא בו שמ"א כה, כד; כו, יט). במשל יותם הלשון 'שמעו אלי בעלי שכם' (שופ' טז, ז) באה בראש הנאום, הפעם אכן לשם משיכת תשומת הלב, אולי בהתאם למקובלות בהיגוד שבעל-פה (וכיוצא בו בר' לז, ו).⁵¹ צורה חופשית יותר מצינו בהוראות רבקה לבנה יעקב לאמור 'ועתה בני שמע בקלי' (בר' כז, ח, מג; כיוצא בו שמ"א כח, כב). בספר דברי הימים לשון הפנייה 'שמעוני אחי' באה בראש נאום (דה"א כח, ב וכיוצא בו דה"ב יג, ד; טו, ב; יח, יח; כ, כ; כח, יא; כט, ה); כן מצויה הפנייה 'שמע' בראש נאומים רבים בספר דברים (דב' כג, ד, א; ה, א; הקבל ו, ד; כז, ט).⁵²

מסתבר אפוא שתבנית זו מקובלת כפתיחה להוראה או בקשה, ואף כהקדמה להיגד במעמד רשמי; כן היא מקובלת בראש יחידה ספרותית המוצגת בעל-פה. ועדיין אין בכך משום ראיה חד-משמעית להיותה נוסחה מסורתית. אפשר, שזאת תבנית טופסית אשר קנתה לה מקום בשירת העלילה ובסיפורת בזכות שכיחותה במעמד טקסי (ועיין להלן על 'לקח ונתן'); אפשר, שהיא נפוצה בסיפור מכיוון שהיא שגורה בפי הבריות בחיי יום יום. מכאן, שספק אם בנוסחה ספרותית עסקינן. ואולם, מצד שני יש להודות, שעצם הופעתו של מטבע הלשון מחזקת את אופיו הטופסי והנוסחאי של סגנון הסיפור. לפיכך אין לנו זכות להתעלם מתבנית זו. מוטב אפוא להביא אותה בתור ספק-נוסחה.

עד כה נמנו שבע-עשרה נוסחאות מסורתיות שהן קשורות למקבילות בכתבי אוגרית. שבע מהן נחשפו על ידי קאסוטו ואינן מוטלות בספק ('וישא עיניו וירא'; 'וישא קולו ויקרא'; 'וירם קולו ויקרא'; 'וישא קולו ויבך'; 'ויען ויאמר'; 'ויקח וילך'; 'וישם פניו'), השאר – עשר נוסחאות נוספות – זיקתן לאוצר הנוסחאות המסורתיות ודאית למדי ('אכל

51. עיין בדברי וילקא, שם (לעיל, הערה 20), עמ' 153–154.

52. בסיפורת בא הציווי 'שמע' בסך הכל 38 פעמים, וראה גם: במ' כ, י; שמ"ב כ, טז; ועם משלים כגון לשון 'דבר': שמ"א ח, פס' ז, כב; טו, א; שמ"ב כ, יז; מל"א כב, יט; מל"ב ז, א; יח, כח; כ, טז; יר' לח, כ. שלא בפתח ההיגד: בר' כג, יג; כז, יג; יהו ג, ט. בפיתוחים חופשיים אלו ניתן למצוא משום ניגוד לקביעות שבתבנית הטופסית. ממצא זה מחזק את הטענה, שאין לשון 'שמע' שבמקרא נוסחה במלוא מובן המלה. בסיפור אחיקר הארמי מיב מצינו 'שמעו לי' בראש הדיבור (שורה 59).

ושתה'; 'ויקח וישם'; 'ויפל וישתחו'; 'ויקד וישתחו'; 'ויקם וישתחו'; 'וישתחו אפים ארצה'; 'וישתחו ארצה'; 'ויזבח שור ומריא'; 'ויזבח בקר וצאן'; 'ויתן קולו בבכי'; 'זתהר ותלד'. סביר להניח, שלאוצר הנוסחאות שייכים גם הצירופים 'וישא וילך', 'וישא ויצא'. ספק אם ניתן לראות נוסחה בלשון הטופסים 'שמע' שבעקבותיה שם פרטי.

כן ניתן להצביע על צירופים מסורתיים, שמקורם בלשון המשפט והטקס (ותן דעתך לנוסחאות הקשורות בנימוסי ההשתחויה).

20. במכתב אוגריתי בעניין אירוסי בת מלך אמורו לכן משפחת המלוכה באוגרית מצינו כתוב לאמור: 'ולקח הו שמנ בקרנה ויצק הו לראש בת מלכ א[מר]'.⁵³ לשון זו מקבילה לצירוף שבסיפור משיחת שאול, ככתוב: 'ויקח שמואל את פך השמן ויצק על ראשו' (שמ"א י, א, וכיוצא בו מל"ב ט, פס' ג, ו; לשון 'קרן' מזדמנת שמ"א טז, פס' א, יב; מל"א א, א, לט). כמו כן בא צירוף זה בסיפור מצבת ביתאל לאמור: 'ויקח את האבן... וישם את מצבה ויצק שמן על ראשה' (בר' כח, יח), וכיוצא בזה במעשה הקדשת אהרן (שמ' כט, ז; ויק' ח, יב). צירוף זה עומד כנגד הלשון הפשוטה והרווחת 'משח' (כגון בר' לא, יג; מל"א א, פס' לט, מה) ולפיכך אינו אלא נוסחה טקסית קדומה, אשר נקלטה באוצר הצירופים המסורתיים של הסיפור המקראי.

21. פסוק המעבר המסכם את כיבוש הארץ מציין לאמור: 'ויקח יהושע את כל הארץ (ככל אשר דבר ה' אל משה) ויתנה יהושע לנחלה לישראל' (יהו' יא, כג). הצמד האנטונוימי 'לקח-נתן' שבכאן, יש לו מקבילה בשטרות הכתובים אכדית, אשר נתגלו באוגרית. בשטרות אלו נאמר כי פלוני (בדרך כלל המלך, אך גם הנציב המושל בשמו, או בעל הנכס) 'נשא' (ittāši) חלקה (או רכוש בעל ערך ניכר) מידי אלמוני 'ונתנה' (iddinšu) לפלמוני.⁵⁴ נוסחה זו משמשת ציון להעברת רכוש, אם בהפקעה על ידי המלך, ואם במכירה על ידי הבעלים או אפילו בהענקת מתנה. לנוסחה זו מקביל במקרא הצירוף 'לקח-נתן', המזדמן לא פעם בהקשר משפטי, כגון בהתראת שמואל מפני עושק המלך, העלול לנשל את בני ישראל ולהפקיע את נחלתם לאמור 'ואת שדותיכם... יקח ונתן לעבדיו' (שמ"א ח, יד). הכתוב על יהושע שהובא לעיל, בא אפוא להמשיל את כיבוש הארץ להפקעת מקרקעין מטעם השלטון; חלוקת הנחלות מדומית למענק מלכותי. הרקע הפורנזי של הנוסחה ניכר יפה בסיפורי אברהם, באשר היא שכיחה בכתובים בעלי תוכן משפטי, כגון הענקת פיצויים לשרה (בר' כיד), נתינת שי לרגל כרתית ברית (כא, כז) והמעמד שבו שרה העניקה לו את שפחתה הגר לשם אישות (בר' טז, ג; וכיוצא בו בסיפורי יעקב, ל, ט).

53. RS 34.124 Rev. 26'-28'; A. Caquot, *Annuaire du Collège de France*, 75 (1974/75), pp. 431ff. (ההשלמה ודאית על פי כתוב מקביל במכתב).

54. עיין: פ' פולק, "'לקח" ו"נתן": הערות נוספות על הנוסחה וגלגוליה במקרא', שנתון, ז-ח (תשמ"ג-תשמ"ד), עמ' 179-186; ושם ספרות ומראי מקום.

אך השימוש בצירוף זה אינו מוגבל להקשר המשפטי בלבד. מבנה הנוסחה מאפשר מסירה מדורגת של המידע, באשר תחילה יצוין מי מבצע את הפעולה ואילו הם המושאים הקשורים בפעולה ('ויקח פלוני את...'), ורק לאחר מכן יוסבר מה טיב הפעולה ומי המוטב בה ('ויתן לאלמוני'). פריסת המידע תורמת רבות לבהירות הניסוח המשפטי; ואפשר היה להעלות על הדעת, שיש לכך משנה חשיבות בטקס המשפטי שבעל-פה, כדוגמת מעמד גאולת אדמות אלימלך וייבוס רות (רות ד, ג-יב) ורכישת מערת המכפלה (בר' כג, ג-טז). לא ייפלא אפוא, שנוסחה זו באה גם לשם תיאור ההדרגתי של האקט הטקסי על כל שלביו, כגון רציעת העבד (דב' טו, יז), ואף לשם הצגת האקט הפולחני (שמ"א ו, ח), במיוחד בחוקי הכהנים.⁵⁵ בסיפורי אברהם ניכר ההיבט הטקסי בתיאור הסעודה שערך באלוני ממרא לשלושת אורחיו המסתוריים לאמור: 'ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם' (בר' יח, ח). בסיפורי המקרא קנתה לה נוסחה זו מקום של כבוד, כאשר היא משמשת למסירת רכוש בעל ערך בכלל (בר' לב, יד-טז; במ' לא, פס' כט, ל, מז; שופ' יד, יט; יז, ד; שמ"א כה, יא; מל"א טו, יח). אך מאידך גיסה היא משמשת גם לכליאה וכדומה (בר' לט, כ; שמ"ב כ, ג; כא, פס' ח, ט).

כן מצינו, שבין הפעלים 'לקח' ו'נתן' יחצוץ נשוא נוסף כדוגמת תיאור ביתור הבהמות שבסיפור אברהם לאמור 'ויקח לו את כל אלה ויבתר אתם בתווך ויתן איש בתרו ליד רעהו' (בר' טו, י; וכיוצא בו מל"ב יב, י). ויש שהכתוב הופך את סדר הפעלים (בר' יד, כא; מח, כב), בפרט כשמדובר בממכר וקנייה (בר' כג, יג) או בנישואין עם תושבי כנען (בר' לד, פס' ו, טז; נחמיה י, לא; ובסדר הרגיל: בר' לד, כא; שופ' ג, ו). בסך הכול באה הנוסחה הרגילה ב־38 כתובים (מתוכם 6 פעמים בסיפורי אברהם); לשימוש החריג יש 11 דוגמאות.⁵⁶

22. תמורת לשון 'לקח' מצינו גם לשון 'הציל' הידועה מתעודות משפטיות ארמיות מיב.⁵⁷ בפנייה אל נשיו טוען יעקב לאמור: 'ויצל אלהים את מקנה אביכן ויתן לי'

55. שמ' יב, ז; כט, פס' יב, כ (וכיוצא בו: פס' א-ג); ל, טז; מ, כ; ויקרא ד, פס' כה, ל, לד; ז, לד; ח, פס' טו, כג; י, א; יד, פס' יד, כה; טז, יח (וכיוצא בו פס' ז-ח, יב-יג); במ' ג, מז-מח, מט-נא; ד, יב; ה, יז; ו, פס' יח, יט; ז, פס' ה, ו; ח, יח-יט; יח, כח; יט, פס' ב-ג, יז (פס' כו בהיפוך); גרסה חופשית של הנוסחה: ויק' כה, לו-לז; במ' יח, ו; בדבר תפקידה הפולחני של הנוסחה הקבל דב' טו, יז.

56. בסיפורי ראשית האנושות מצינו גרסה חופשית של הנוסחה: בר' ג, ו; ד, יא-יב; סיפורי אברהם: בר' טז, ג; יח, ז, ח; כ, יד; כא, פס, יד, כז (וכיו"ב טו, י); סיפורי יעקב: ל, ט; לב, יד-טז; יוסף: לט, כ; שמ' טז, לג; במ' טז, פס' ו-ז, יז, יח; יז, יא; לא, פס' כט, ל, מז (כנראה כל זה קרוב לספרות הכהנית); דב' א, טו (וכן כט, ז); יהו' יא, כג (וכיו"ב יג, ח; יח, ז); גיבורי דן; שופ' יד, יט; טו, ו; יז, ד (וכיו"ב שופ' ג, ו; כא, כב); שמ"א ו, ח; יד: דוד; שמ"א יח, ב; כה, יא (וכיו"ב ל, יא); שמ"ב יב, יא; כ, ג; כא, ח-ט; מל"א יא, לה; טו, יח; מל"ב יב, ח (וכיו"ב פס' י); ידמיה לב, יא-יב, יד; לו, לב; לט, יד. ובהיפוך: בר' יד, כא; כג, יג; לד, ט, טז; מח, כב; שמ"א ב, טו; י, ד; איוב א, כא; נחמיה י, לא.

57. עיין: J.C. Greenfield, 'Aramaic Studies and the Bible', SVT, 32 (1981), pp. 110-130 (pp.

(בר' לא, ט). ראוי לציון שבנוסף לכך משמשך גם השורש אצ"ל בתפקיד דומה. בפרשת השראת רוח־הקודש על הזקנים נאמר: 'ויאצל מן הרוח אשר עליו ויתן על שבעים איש הזקנים' (במ' יא, כה). העובדה שהנוסח השומרוני של התורה נוקט גם כאן לשון 'ויצל' מראה כמה חזקה היתה המסורת הנוסחאית.⁵⁸ בכתוב המקביל באה לשון 'שים' במקום לשון 'נתן': 'ואצלתי מן הרוח אשר עליך ושמתי עליהם' (פס' יז; בנוסח השומרוני: 'והצלתי'). אין זאת אלא דוגמה אחת לקרבה שבין הצירוף המסורתי 'לקח... שים' לנוסחה 'לקח... נתן'. בסיפור הגרמצטרפים שני לשונות אלו זה לזה ככתוב: 'ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר שם על שכמה' (בר' כא, יד; תן דעתך לשימוש במליות 'אל' ו'על'). בטקס הנָאָת הדם שבמעמד הר סיני מצינו לשון 'שים', ככתוב: 'ויקח משה חצי הדם וישם באגנת' (שמ' כד, ו); לפי אגרון חוקי הכהנים המונח הנאה לכתוב זה היה 'ויתן' דווקא (כגון שמ' יב, ז; ויק' יד, יד). ייתכן שהזיקה בין לשונות אלו נובעת מקרבתם הסמנטית, באשר גם לשון 'נתן' באה לא אחת לציון שינוי מקום בעלמא.⁵⁹

23. עד כה ראינו נוסחאות הקשורות בשירת העלילה האוגריתית או בלשון המשפט הידועה מתעודות אוגרית. לכך ניתן להוסיף מספר צרפים שגורים, שאמנם אין להם מקבילה בספרות זו, אך כדוגמתם נמצא בספרות האכדית או השומרית. דוגמה בולטת מצינו בצירוף 'ויקרא... ויאמר' אשר מזדמן בסיפורת המקראית 64 פעמים, אם במשמע 'דיבור בקול רם' (בר' כב, יא), ואם במשמע 'הזמנה' (יב, יח; 7 דוגמאות בסיפורי אברהם; 4 דוגמאות בסיפורי יעקב).⁶⁰ בסיפור אבימלך משתלב צירוף זה בנוסחה 'וישא קולו ויקרא' (שופ' ט, ז). תבנית זו עומדת כנגד הצירוף

129f.); id., 'Aramaic HNSL and some Biblical Passages'. Meqor Hajjim, Festschrift G. Molin, Graz 1983, pp. 115-119. בת קול פיוטית לצירוף זה מצא גרינפילד בדברי הושע ב, י-יא: 'נתתי... הרביתי... אשוב ולקחתי... והצלתי'.

58. על חילוף זה (וכיוצא בו בבר' כז, לו) עיין: ר' ויס, מחקרים במקרא: בחינות נוסח ולשון, ירושלים תשמ"א, עמ' 125-126.

59. דוגמאות נוספות לשילוב לשון 'נתן' ולשון 'שים' מצינו בשמות מ, כ; ויק' י, א; במ' טז, ו-ז. בדבר חילופי לשונות אלו בעדויות לנוסח עיין ויס, שם, עמ' 97-98; S. Talmon, 'The Textual Study of the Bible – A New Outlook'. in: F.M. Cross, S. Talmon (ed.), *Qumran and the History of the Biblical Text*, Cambridge 1975, pp. 340-343. על החילוף 'נתן רחמים'/'שים רחמים' (יש' מז, ו) עיין: י' אבישור, "לא-שמת להם רחמים" (יש' מז, ו), שנתון, ה-ו (תשמ"א-תשמ"ב), עמ' 91-99. בכתוב 'ויתן אל הגר שם על שכמה' (בר' כא, יד) ראה דוגמה לתקבולת (שם, עמ' 94). שילוב משולש מצינו בדברי חזקיהו ובתיאור מעשה מלך אשור, ככתוב 'את אשר חתן עלי אשא, וישם מלך אשור' וגו' (מל"ב יח, יד).

60. והרי הדוגמאות לצירוף 'ויקרא ויאמר': סיפור הבריאה: בר' ג, ט; סיפורי אברהם: יב, יח; יט, ה; כ, ט; כא, יז; כב, פס' יא, טו-טז; כד, נח; סיפורי יעקב: כו, ט; כז, פס' א, מב; לא, ד-ה; סיפור יוסף: לט, יד; מז, כט; מט, א (וכיוצא בו: מו, לג); סיפורי משה: שמ' א, יח; ג, ד; ח, פס' ד, כא; ט, כז; י, כד; יב, פס' כא, לא; מעמד הר סיני: לב, ה (וכיוצא בו: יט, כ-כא; במ' יב,

'ויקרא... לאמר' (כגון שמ' יט, ג) שאינו צפוי פחות, בייחוד לאור צרפים קבועים כגון 'וידבר לאמר', 'ויצו לאמר', 'ויגד לאמר'.⁶¹ עוד תן דעתך, שרק במקרים מעטים למדיי יבוא פועל שלישי להפריד בין לשון 'קריאה' ללשון 'ויאמר', על אף שיש מקום להפרדה מעין זו כאשר מדובר בהזמנה. והרי באסיפת העם שבסוף ימי יהושע נאמר: 'ויקרא לזקני ישראל... ויתיצבו לפני האלהים ויאמר יהושע אל כל העם' (יהו' כד, א-ב; וכיוצא בזה בר' כח, א; שמ' יט, כ-כא; במ' יב, ה-ו; דה"א כב, ו-ז); זאת כנגד הכתוב המקביל 'ויקרא יהושע לכל ישראל... ויאמר אליהם' (יה' כג, ב). מסתבר אפוא, שמאחורי הצירוף השגור חבויה חוקיות נסתרת, אשר עשויה להתבאר די צורכה אם ננית, שבנוסחה עסקינן.

הנחה זו מתחזקת לאור התקבולת הפיוטית: 'חכמות בחוץ תונה, ברחבות תתן קולה, בראש המיות (יש גורסים 'חמיות') תקדא, בפתחי שערים בעיר אמריה תאמרו (מש' א, כא; וכיוצא בזה מש' ט, ג-ד; יש' ו, ג). ואולם, בכתבי אוגרית באות הלשוניות המקבילות ('צח', 'קרא'), כמוהן כלשון 'ויען', בלא הרחבה

ה-ו; יהו' ד, ד-ה; ו, ו; י, כד; כב, א-ב; כג, ב; שופ' ד, ו; ט, פס' ז, נד; אנשי דן: טו, יח; טז, כח (וכיוצא בו יח, כג); שמ"א ג, טז; סיפורי דוד: יז, ח; כט, ו; שמ"ב א, טו; ב, כו; ט, ט; דוד ובניו: שמ"ב יג, יז; טו, ב; יח, פס', כו, כח; כ, טז; כא, ב; מל"א ב, מב (סך הכול 13 דוגמאות בספר שמואל); מל"א יג, ב; סיפורי אליהו ואלישע: יז, פס' י, יא, כ, כא; ז, כב, ט; מל"ב ד, כב (וכיו"ב פס' לו); ו, יא (סך הכול 8 דוגמאות במחרוזות זו); מל"ב יב, ח (וכיו"ב יח, כח; אך במקום המקביל, יש' לו, יג, באה הנוסחה עצמה); יר' מב, ח-ט; יונה א, יד; ג, ד; דה"א טו, יא-יב; דה"ב יד, י (יח, ח); כד, ו. כן תן דעתך לפיתוח החופשי 'לאמרו העם קראתי' (שמ"א ט, כג). כן מזדמן הצירוף בביאורי שמות: בר' טז, יג; כב, יד; כו, כב; כט, לב; שמ' ב, פס' י, כב; יז, טו; שמ"א ד, כא-כב; ז, יב.

61. השאלה היא, האם תדירות הצירוף 'ויקרא ויאמר' צפויה, או שמא יש בה משום חריגה משמעותית מהצפוי. והרי מראי המקום ללשון 'ויקרא לאמר' במשמע הרמת הקול: שמ' יט, ג; שמ"א כד, ט; כו, יד; מל"א יג, כא; נחמיה ו, ז; דה"א ד, י (וכן יר' ב, ב; יח' ט, א; זכ' א, פס' ד, יד, יז); במשע זימון: שופ' טז, יח; שמ"א ו, כא (?); ט, כו (?); לעניין ביאור שם: בר' ה, כט; ל, כד; שמ"א ד, כא; רות ד, יז; דה"א ד, ט. סך הכול 19 דוגמאות במקרא, שמתוכן 14 בסיפורת. לצורך בדיקתנו יש להוסיף את המקרים, שבהם הצירוף 'ויקרא ויאמר' משמש לביאור שם: 9 דוגמאות, סה"כ 73 מקרים. לשם השוואה בדקתי את תדירות התבניות (פועל אמירה + 'ויאמר'), (פועל אמירה + 'לאמור') במדגם הכולל את היחידות הבאות: בר' ג, פס' ה-ד, פס' טו; כא-כב; כד; לב-לד; מא, פס' טו - מב, פס' לו; שמ' ט, ספ' טו-י, פס' טו; במ' טז; שופ' טז, פס' ו-יז, פס' טז; שמ"א יז; כ-כא; שמ"ב טו; מל"א יח; מל"ב ו, פס' א-ז, פס' טו; דה"א כט; דה"ב כט. במדגם זה מצינו 13 דוגמאות לצירוף [לשון אמירה + ויאמר] (בר' כד, פס' מז, ס; לב, פס' כ-כא, ל; שופ' יז, ב; שמ"א כ, ג; כא, פס' ב, ג; מל"א יט, פס' ט, יג; מל"ב ו, פס' יז, יח; דה"א כט, י) כנגד 23 דוגמאות לצירוף (לשון אמירה + 'לאמור') (בר' ג, יז; כב, כ; כד, פס' ז, לז; לב, פס' ה, יח (2x), כ; לד, פס' ח, כ; מב, פס' יד, כח; במ' טז, פס' ה, כ; כג; שמ"ב טו, פס' ח, י, יג; מל"א יח, פס' א, לא; מל"ב ו, פס' יג, כו; ז, י). סך הכול 36 מקרים, ומהם 36.1% 'אמירה + ויאמר', כנגד 63.9% 'אמירה + לאמור'. לפיכך היה צפוי שהצירוף 'ויקרא לאמר' יבוא 56 או

נוספת.⁶² ספרות זו, אין בה משום ראייה לקדמות הצירוף 'קרא... אמר'. אך סימן לדבר מצינו בספרות האכדית שבה מזדמן הצירוף issi... izakkar (כלומר 'קרא... אמר');⁶³ ולפיכך מסתבר שצירוף מסורתי ועתיק יומין הוא. ואחד הוא אם צירוף זה עומד ברשות עצמו, או שמא נוצר על משקל הצרף 'ויען ויאמר' – מכל מקום הוא שייך לאוצר הנוסחאות המסורתיות.

24. הצירוף 'קום... הלך' מזדמן בסיפורת המקראית ב־53 כתובים, כגון 'קום לך פדנה ארם' (בר' כח, ב), 'ויאכל וישת ויקם וילך' (בר' כה, לד); סך הכול פעמיים בסיפורי יעקב; בסיפורי אברהם: יג, יז; כב, ג, יט; כד, י).⁶⁴ זאת לעומת 35 דוגמאות שבהן לשון קו"ם מצטרפת אל פעלי תנועה אחרים, כגון יצ"א, על"ה, יר"ד, בו"א. בשירה הצירוף נדיר ביותר, אך ניתן להצביע על דברי הנביא 'קומו ולכו כי לא זאת המנוחה' (מיכה ב, י). בכתבי אוגרית לא מצינו צירוף דומה. לשם ציון ליציאה לדרך משמש כאן הפועל 'תבע' שפירושו 'לעזוב', ואשר יש בו משום מקבילה לאכדית 'tebûm', 'לקום'; ניתן אפוא לומר שלשון זה קרוב לצירוף 'קום... הלך' שבמקרא. ההקבלה ניכרת יפה בכתוב כגון 'תתבע בתלת ענת, אדכ לתתנ פנמ עמ נרת אלמ, שפש (CTA 6 IV:31-32). בעקבות לשון 'תתבע' (כלומר 'קמה ועזבה') בא כאן הצירוף 'לתתנ פנמ עמ' (כלומר, 'שמה פניה אל'), אף הוא במשמע הליכה, כמו הצרף העברי 'ויקם וילך'; ואין צריך לומר שהנוסחה המורחבת אינה מקבילה נאותה ללשון 'וילך' הפשוטה. לעומת זאת, מקבילה ברורה לצירוף שלפנינו

55 פעמים (63.9% מתוך 87 מקרים), לעומת 14 במציאות; ואילו הצירוף 'ויקרא ויאמר' היה ראוי לכוא 31 או 32 פעמים (36.1% מתוך 87 מקרים), לעומת 73 במציאות. נתונים אלו מדברים בעד עצמם.

דוגמאות ללשון 'ויקרא' בלא פועל משלים: 'ויקראו לפניו אברך' (בר' מא, מג), 'ויקרא הוציאו' (מה, א); 'ויקרא ה' ה' (שמ' לד, ו); כיוצא בזה: 'שמ"א כ, לח; אסתר ו, יא); כן מצינו 'ויקרא... וידבר' (ויק' א, א; יהו' ט, כב).

62. ראה למשל: CTA, 17 V:15 וכן RS 24.258, שורה 2 (עיין הערה 29 לעיל). בלשון אוגרית, כמוה כבעברית, אין הבחנה בין לשון הזמנה (קרא, צח) ללשון 'דיבור בקול רם' (קרא, צח).

63. Enuma Eliš I 30: issīma^d mummū sukkallašu izakkaršu; CT, XV 39, 33: gugallam issu mār^d anim; ^danum tēma(...) izakkaršu (cp. 1. 31f.); J. Nouyayrol, RA, 46 (1952), p. 87-97, II 43f.: issīma ina puḥrim... māraša narām libbīša uwa'eršu issaqaršum. מוצא הקר (שם [לעיל, הערה 12], עמ' 147) הרחבה חופשית בלבד.

64. והרי שאר הדוגמאות: בר' לח, יט; מג, ח; כמ' טז, כה; בפרשת בלעם: כב, כ; כד, כה; דב' י, יא; יהו' יח, ד, ח; שופ' יג, יא; פילגש בגבעה: יט, פס', ג, ה, ז, ט, י, כח (2×); 7 דוגמאות); שמואל: שמ"א ג, פס' ו, ח; ט, ג; יג, טו (תה"ע); דוד: טז, יג; יז, מח; יח, כז; כא, א; כג, כד; כח, כה; לא, יב; שמ"ב ג, כא; ו, ב; יג, טו; יד, כג; טו, ט; יז, כג; מל"א א, פס' מט, נ (19 דוגמאות בספר שמואל); מל"א יד, יב; סיפורי אליהו ואלישע: יז, ט, י; יט, ג, כא; מל"ב ד, ל; ח, א (וכי"ב ח, ב; 6 דוגמאות); יונה א, ב; ג, ב, ג; עזרא י, ו.

מזדמנת במכתבים באשורית עתיקה, והיא הצרף *tebûm... alākum* (כלומר, 'לקום... ללכת').⁶⁵

על פי הדמיון הרב בין צרף זה ובין הלשון 'קום... הלך', מסתבר שהצירוף המקראי מעוגן היטב במסורת הקדומה; משמע, צירוף זה אינו אלא נוסחה מסורתית. אמנם יש להודות, שמעמד הצרף האשורי שונה מזה של הנוסחה המקראית, באשר זה מקורו בלשון המכתבים, ואילו הנוסחה המקראית מעוגנת כנראה בלשון הספרות שבעל פה. אך מאחר שדרכם של סופרי המכתבים לשאוב מלשון הספרות (כדרך שהזמר עשוי לשאוב מלשון הדיבור), אין זה קושי תמור, ואין בו כדי לפגום במסקנה שבנוסחה עסקינן.

25. בכתובים רבים מצינו שבעקבות לשון 'בן' יבוא הצירוף 'אשר ילדה' בתור הקדמה לציון שם האם, כגון 'בנו אשר ילדה הגר' (בר' טז, טז; וכן כא, ג; ובסיפור יוסף: מא, נ); כן בא הצירוף בעקבות שם האם בתור הקדמה לציון האב, כגון 'בת בתואל אנכי בן מלכה אשר ילדה לנחור' (בר' כד, כד; וכן פס' מז; כא, ט; לד, א; שמ"ב כא, ח; סך הכול 12 דוגמאות).⁶⁶ צירוף זה עומד כנגד הלשון הפשוטה 'בן', כגון 'ואדניה בן חגית' (מל"א א, ה), 'בן האמה הזאת' (בר' כא, י; השימוש במונח זה, שיש בו משום השפלה, מאפשר לשרה לשלול לישמעאל את מעמדו כבנו של אברהם בניגוד לפס' יג; טז, טו). סימנים אלו מדברים בזכות ההנחה שגם צרף זה אינו אלא נוסחה מסורתית. מאחר שאין לצירוף זכר בכתבי אוגרית יש להצביע על לשון דומה בשירת העלילה השומרית, כגון *imin-be-ne^durās-e-tu-da* (כלומר 'שבעתם, אשר ילדה אורש').⁶⁷ ותן דעתך לתואר השבח ההירואי 'ילדי הרפה' (שמ"ב כא, פס' טז, יח; השווה פס' כ, כב). ואמנם יש מקום להנחה, שמקור הצירוף בחיי המשפחה הפוליגאמית (ושמא אף בחיי המשפט).⁶⁸ אולם, הנחה זו הולמת רק

65. *CAD A, I, p.322*; בעמ' 323 מובאת דוגמה מבבלית תיכונה. בצרף זה ראו עורכי המילון 'שניים שהם אחד'.

66. וכיוצא בזה: בר' לא, מג. הדוגמאות הנותרות לנוסחה הן: שמ"ב יב, טו; כא, ח; רות ד, יב; דה"א ז, יד (וכן ברשימות יחס: בר' כה יב; מו פס' טו, כ; במ' כו, נט); השווה בר' כד, טו; 'ילדה' (סביל); בשירה הקבל יר' כב, כו; מש' כג, כב; וכיו"ב דב' לב פס' ו, יח.

67. *C. Wilcke, Das Lugalbandaepos, Wiesbaden 1969, pp. 43, 49; p. 79, 1. 145; p. 82, 1. 232.*
J. Klein, Three Šulgi Hymns, Ramat Gan 1981, p. 188, 1.7:
dumú-ù-tu-da^dnin-súna-kam-e-en (כלומר: אנכי הבן אשר ילדה האלה נינסון; בדבר ההנחה, שמדובר בביטוי לחסות אלהית עיין שם, הערה 94). גלוי לעין שלשון זה משמש כינוי שבת, בדומה ליוונית *διογενής, διοτρεφής*.

68. על ההיבט החברתי של הצירוף העמידני פרופ' מ"ע פרידמן. האפשרות, שצירוף זה שייך מעיקרו לתחום הנוסחאות המשפטיות, עולה בבירור מהנתונים בלשון אכדית, כגון *šugītum ša mārī* (כלומר: 'כהנת אשר ילדה לו בנים', חוקי חמורפי § 137); *mārī ša amtum uldūšum* (כלומר: 'הבנים שהאמה ילדה לו', § 170 שם; וכיו"ב § 171). וכן בחוזים מנוזי, כגון *mīnummī* (כלומר: 'כל הבנים אשר יצאו מרחם תשנאי, אשר ילדה לחרשיתה' § 12, 1.12-14; *C.J. Gadd, RA, 23 [1926], p. 125*); מכאן ההנחה,

חלק מהדוגמאות (בר' טז, טז; כא, פס' ג, י; שמ"ב כא, ח). במקרים אחרים בא הצירוף כדי לאפשר את ציון האב בנוסף לאזכור האם ('בת בתואל אנכי בן מלכה אשר ילדה לנחור', בר' כד, כד). מכאן שאין לדחות את האפשרות שבנוסחה ספרותית עסקינן. מוטב אפוא לרשום גם צירוף זה בתור ספק-נוסחה.

הווה אומר, בסיפורת המקראית מצינו תשע-עשרה נוסחאות, שיש להן מקבילה או אחיזה בשירת העלילה באוגרית, מהן שתיים המוטלות בספק; בנוסף לכך יש שלושה צירופים, שמקורם בחיי המשפט, ועוד שלוש נוסחאות שיש להן מקבילה בספרות האכדית או השומרית (אחת בספק). סך הכל עשרים וחמישה (או לפחות עשרים ושניים) צירופים הקשורים במסורת הנוסחאית הקדומה.

ג

על-פי בדיקת פזורתן של הנוסחאות מסתבר, שמקצת צירופים מסורתיים מתקיימים בכל רובדי הסיפורת המקראית, לרבות ספרים אשר ייחוסם לימי הבית השני אינו מוטל בספק, כגון מגילת אסתר, עזרא ונחמיה וספר דברי-הימים. נוסחאות אלו הן:
'שמע' (בספק; דה"א כת, ב; דה"ב יג, ד; טו, ב; יח, ח; כ, כ; כח, יא; כט, ה; בעיקר בראש נאום).

'אכל ושתה' (עזרא י, ו; נחמ' ח, י; דנ' א, יב; אסתר ד, טז; דה"א יב, מ; כט, כב).

'קד והשתחוה' (נחמ' ח, ו; דה"א כט, כ; דה"ב כט, ל).

לעומת זאת, צירופים אחרים הולכים ונעלמים בספרות ימי הבית השני. ביצירות מתקופה זו אין זכר לנוסחאות הבאות:⁶⁹

'נשא עינים וראה' (פרט לדה"א כא, טז; ללא ספק על פי הנוסח הקדום של שמ"ב כד, טז-יז המשתקף במגילות מדבר יהודה (4QSam^a)).

'נשא קול ובכה'

'לקח... נתן'

'לקח... שים'

שנא גם צירוף זה חדר לאוצר הנוסחאות הספרותיות מלשון המשפט, כמו גם הצרפים 'לקח ונתן', 'יצק שמן על ראש'.

69. אולם, בספרות ימי הבית השני מצינו זעיר שם זעיר שם הדים למספר נוסחאות נדירות: בחלק הארמי של ספר עזרא מצינו 'שא אזל אחת המו' (עז' ה, טו; 'שא/קח לך, הורד/הנח אותם'), צירוף אשר מקביל לנוסחה 'לקח... הלך'. מקבילה לנוסחה 'לקח... נתן' מצינו בנחמיה ב, א 'ואשא את היין ואתנה למלך'.

בדבר חילופי הלשונות 'לקח/נשא' עיין לעיל, הערה 32; על חילוף זה בימי בית שני עיין: ש' יפת, 'חילופי שרשים בפועל בטקסטים המקבילים בספר דברי הימים', לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 165-179, 261-279 (שם, עמ' 176-177); 'קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' שנא-שנג. במגילת המקדש הקבל: 'ואשה לוא ישא... מבית אביהו יקח לו אשה' (טור נז, שורות 15-16), 'ונשא את שללמה ונתנו ממנו למלך' (טור נח, שורות 12-13), 'מבקשי נפשו לשאתה ונתתי את כול אויביו לפניו' (בת קול לנוסחה 'נתן/לקח'; טור נט, שורות 18-19). לגבי הצירוף 'נפל והשתחוה' הקבל דה"ב כ, יח 'נפלו להשתחות'.

'לקח... הלך'
'יצק שמן על ראש'
'נפל והשתחוה'
'זבח שור ומריא'

וכן אין זכר לנוסחאות הנדירות, כגון 'שים פנים', 'נתן קול בבכי', 'נשא... ויצא' (בספק?) 'קם והשתחוה', 'השתחוה ארצה', 'נשא... הלך', 'הציל... נתן', 'נשא קול וקרא'.

נוסחאות אחרות מזדמנות בספרות ימי הבית השני לעתים רחוקות בלבד, או שהן מוגבלות לחטיבה אחת דווקא:

'ענה ואמר' – מתוך 85 דוגמאות בסיפורת המקראית בכלל מצינו 7 דוגמאות בסיפורי ימי הבית השני; (אסתר ה, ז; ז, ג; עזרא י, פס' ב, יב; דה"א יב, יח; דה"ב כט, לא; לד, טו); זאת אומרת 8.2% מכלל הדוגמאות בחטיבה המכילה כעשרים אחוז מכל הסיפורת המקראית.

'קום... הלך' מזדמנת ארבע פעמים בסיפורת ימי הבית השני (עזרא, י, ו; יונה א, ב; ג, ב, ג; 7.5%).

'ותהר ותלד' (דה"א, ז, כג בלבד, ברשימת היחס של בית אפרים).⁷⁰

'אשר ילדה' (בספק; דה"א ז, יד בלבד, ברשימת היחס של בית מנשה).

'זבח צאן ובקר' (דה"ב יח, ב; ה, ו = מל"א ח, ה; חופשית יותר: דה"ב ז, ה).

'קרא... ואמר' (דה"א טו, יא-יב; דה"ב כד, ו; יח, ח = מל"א כב, ט; יונה א, יד; ג, ד; 9.7% מכלל הדוגמאות).

'השתחוה אפים ארצה' (דה"א כא, כא = שמ"ב כד, כ).

כללו של דבר, בימי הבית השני נתדלדל אוצר הנוסחאות המסורתיות עד מאוד, והצירופים הנפוצים נעשו נדירים ביותר. רק שתי נוסחאות, הקשורות בהשתחוה, שומרות על מעמדן ('קד והשתחוה'; 'השתחוה אפים ארצה'). אך הצירוף 'נפל... השתחוה' מנוסח בצורה סוטה בדה"ב כ, יח ('ויקד יהושפט אפים ארצה וכל יהודה ויושבי ירושלים נפלו לפני ה' להשתחות לה'); 5 פעמים מצינו נוסחה חדשה, שאין לה מקבילה בסיפורת מימי הבית הראשון, והיא 'כרע... השתחוה' (אסתר ג, פס' ב, ב, ה; דה"ב ז, ג; כט, כט); מסתבר שמקורה בשירת המזמורים (השווה תה' צה, ו). ממצא זה מסתבך לא מעט בשל ייחודו של ספר דברי-הימים, באשר ספר זה כולל לא רק חומר שגובש ועוצב על ידי ההיסטוריון עצמו אלא גם פרשיות שאותן העתיק ממקורותיו בספרי שמואל ומלכים, ספרות שאינה תמיד עשירה בנוסחאות. בכתובים לא מעטים משמר ספר דברי-הימים את הנוסחה שבמקורותיו (דה"א כא, טז בהשוואה לשמ"ב כד, טז-יז לפי מגילות מדבר יהודה; באותו פרק פס' כא, הקבל שמ"ב כד, כ; דה"ב ה, ו בהשוואה למל"א ח, ה; דה"ב יח, ח, הקבל מל"א כב, ט; דה"ב כד, ו, הקבל מל"ב יב, ח). אך יש שההיסטוריון משמיט צירוף שבמקורותיו (מל"ב יב, ח; 'תקחו... תתנהו', כיוצא בו פס' י; ליחא בדה"ב כד, ח ואילך). לעומת זאת, יש שהוא מביא נוסחאות, שאינן משתקפות בספר מלכים ('ויען חלקיהו

70. לגבי דה"א ד, יז עיין תה"ע.

הנוסחאות האפיות בסיפורי המקרא

ויאמר, דה"ב לד, טו; כנגד מל"ב כב, ח). כן מצינו צירופים מסורתיים בכתובים שההיסטוריון יצר בעצמו, בייחוד בתיאורי טקסי פולחן ('אכל ושתה'; דה"א יב, מ; כט, כב; 'זבח צאן ובקר': דהב יח, ב; 'השתחוה'; דה"א כט, כ; דה"ב ז, ג; כט, פס' כט, ל). בנאומים מזדמנת לשון 'שמעוני' וכיוצא בה פעמים רבות. למרות זאת ברור, שכמות הנוסחאות נופלת בהרבה מזו המצויה בסיפורת המקראית בכלל. בכך אין ספק דברי-הימים שונה משאר הספרים, שנתחברו בתקופת הבית השני.

לעומת זאת, הנוסחאות האפיות שכוחות מאוד בסיפורי אברהם ויעקב. למשל, הצירוף 'נשא עינים וראה' בא בסיפורי אברהם 7 פעמים, מתוך 21 דוגמאות ללשון ראייה בכלל. הווה אומר: שליש מהדוגמאות מנוסח בעזרת הצירוף המסורתי.⁷¹ בסיפורי יעקב מצינו ארבע דוגמאות לנוסחה זו, מתוך 14 היקרויות של לשון ראייה בכלל (28.5%). תן דעתך, שצירוף זה מזדמן 11 פעם בסיפורי האבות, ואילו בשאר הסיפורת המקראית מצינו עוד 14 דוגמאות (לרבות שני מקרים בסיפור יוסף). הווה אומר, סיפורי אברהם ויעקב, אשר מקיפים כשבעה אחוזים מכלל הסיפורת המקראית, כוללים 44% מכל הדוגמאות לנוסחה זו. הצירוף 'נשא קול וכה' בא בסיפורי האבות שלוש פעמים, מתוך ארבע דוגמאות ללשון כהי בכלל (75%). בשאר הסיפורת המקראית מצינו עוד 11 מקרים. סיפורי האבות מכילים אפוא כ-23% מכל הדוגמאות לנוסחה זו.⁷²

הצירוף 'נשא קול וכה' אינו מזדמן בתיאור פגישת יעקב ועשו, שנאמר: 'וירץ עשו לקראתו ויחבקהו וישקהו (נקוד עליו מלמעלה) ויבכו, ומיד הוא ממשיך 'וישא את עיניו וירא את הנשים ואת הילדים' (לג, ד-ה). נראים הדברים, שההסבר להעדר הצירוף 'נשא קול' נעוץ בהופעת הלשון 'וישא עיניו וירא', באשר חיבור שתי הנוסחאות ברצף אחד היה גורם לכבדות רבה. מכיוון שהנוסחה 'וישא עיניו וירא' באה בגפה, נוצר שיא ברור: כל הפעולות הקשורות ברגשות האחים מובאות בזו אחר זו בקצב מואץ; רק בשעה שעשו מבחין בפמליה הנכבדת שיעקב הביא עמו, הואטה ההתקדמות באמצעות הנוסחה המורחבת. זה אפוא השיא: גילוי הרגשות אינו אלא הקדמה. ושמה המספר רומז שהבכי לא היה בקול רם; הדרשן אשר ראה בנקודות שעל לשון 'וישקהו' סימן שעשו 'ביקש לנשכו' מוסיף ואומר 'זה בכה על צוארו וזה בכה על שיניו' (בראשית רבה עח, ט; ומקבילות). זאת דוגמה לדבר שהשימוש בצירופים מסורתיים תורם לעיצוב הספרותי המשמעותי.

הנוסחה 'לקח... והלך' באה בסיפורי אברהם 9 פעמים, מתוך 21 דוגמאות לצירוף זה בכלל (42.9% מכלל הדוגמאות); בחטיבה זו לא מצאתי דוגמאות ללשון 'ויקח' עם פועל תנועה אחר (כגון 'ויבא', 'וירד').

הכלל הוא, שכל הנוסחאות השכיחות מזדמנות בסיפורי אברהם ויעקב בכתובים רבים. בסיפורי אברהם מצינו סך הכול 57 דוגמאות לנוסחה אפית (ואם נמנה גם גלגולים רחוקים

71. שאר הדוגמאות ללשון 'ראה' בסיפורי האבות הן: בר' יב, פס' יב, יד, טו; יג, טו; א, טו טז, ד; ה, יג; יח, פס' ב, כא; יט, פס' א, כח; כא, פס' ט, יט; כד, ל; כו, פס' ח, כח; כט, פס' ב, י, לב; לא, פס' ב, ה, מג; לב, ב; לג, י; לד, ב; לח, פס' ב, טו. לגבי הצירוף 'נשא עינים וראה' עיין לעיל, וכן הערה 6.

72. עיין לעיל, והערה 7.

יותר, הרי שנגיע ל-65 דוגמאות). בסיפורי יעקב מצינו 40 נוסחאות (43, אם נמנה גם פיתוחים רחוקים יותר). באופן יחסי מספר זה קצת יותר קטן, אך לעומת זאת יש לציין, שסיפורים אלו כוללים הרבה נוסחאות נדירות, כגון 'וישא... רגליו וילך' (בספק? בר' כט,א), 'וישם את פניו הר הגלעד' (לא,כא), 'ויצל... ויתן (לא,ט), 'שא נא כליך... וצא' (בספק? כז, ג).

ולא זו בלבד שהנוסחאות המסורתיות שכיחות למדיי בסיפורי אברהם ויעקב, אלא שלעיתים קרובות הן באות בצוותא עד שנוצרות פרשיות נוסחאיות מובהקות. דוגמא מצוינת להצטברות זו מצינו בסיפור עקדת יצחק (בר' כב). בהוראה האלוהית לאברהם נאמר 'קח נא את בנך... ולך אל ארץ המוריה' וגו' (פס' ב; 'לקח והלך'). בתיאור הביצוע כתוב 'וישכם אברהם בבקר ויחבש את חמרו ויקח את שני נעריו ואת יצחק בנו ויקם וילך' (פס' ג; שילוב של 'לקח והלך' 'קום והלך', דוגמה שנייה). לאתר מסע של שלושה ימים 'וישא אברהם את עינו וירא את המקום מרחוק' (פס' ד; 'נשא עינים וראה'). וכן מתאר הכתוב את הכנות העלייה למקום הקרבן: 'ויקח אברהם את עצי העלה וישם על יצחק בנו ויקח בידו את האש ואת המאכלת וילכו שניהם יחדו' (פס' ו; 'לקח ושים', 'לקח והלך', דוגמה שלישית). שעה שהכול מוכן לזבח, יצחק מונח עקוד על המזבח ואברהם אוחז בסכין להקריב את בנו, מפסיקים אותו מגבוה, ככתוב: 'ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים ויאמר אברהם אברהם' וגו' (פס' יא; 'קרא ואמר'). לאחר מכן הבחין אברהם בקרבן אחר, אשר נזדמן למקום: 'וישא אברהם את עינו וירא והנה איל אחר נאחו בסבך' (פס' יג; 'נשא עינים וראה'; דוגמה שנייה). לבסוף מוסבר לאברהם מה גדולה הזכות שבמעשהו, ככתוב: 'ויקרא מלאך ה' שנית מן השמים ויאמר' (פס' טו; 'קרא ואמר', דוגמה שנייה). כעבור ככלות הכל חזרו אברהם ויצחק אל ביתם לאמור: 'ויקמו וילכו יחדו אל באר-שבע' (פס' יט; 'קום והלך', דוגמה שנייה). הווה אומר, פרשה זו מכילה בסך הכל עשר דוגמאות לצירוף מסורתי; מהן מזדמנת נוסחה אחת שלוש פעמים, ושלוש באות פעמיים.⁷³

כן ניכרת הצטברות הנוסחאות בפרשה על הולדת יצחק וגירוש ישמעאל (בר' כא, א-כא). בתחילה מסופר על הולדת יצחק לאמור: 'ותהר ותלד שרה בן לאברהם' וגו' (פס' ב, 'ותהר ותלד'). בהמשך מסופר איך קיבל הילד את שמו, ככתוב: 'ויקרא אברהם את שם בנו הנולד לו אשר ילדה לו שרה, יצחק' (פס' ג, 'אשר ילדה', בספק; צירוף בולט לאחר 'הנולד לו'). וחוזר חלילה בתחילת הקטע על גירוש ישמעאל 'ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם, מצחק' (פס' ט; 'אשר ילדה', בספק; דוגמה שנייה; ותן

73. אפשר היה להוסיף לכך את הצירופים 'וישכם אברהם בבקר', 'ויהי אחרי הדברים האלה', אך אין להן מקבילות ברורות בספרות המזרח הקדום. מבחינת ההתפלגות והתדירות אין ספק שלשון 'וישכם... בבקר' תבנית נוסחאית היא: בר' יט, כז; ח, כא; יד, כב; ג, כו; לא; כח, יח; לא, נה; 7 דוגמאות בסיפורי האבות; וכן: שמ' ח, טז; ט, יג; כד, ד; לד, ד; במ' יד, מ; יהו' ג, א; ו, יב; ז, טז; ח, י (4 דוגמאות); שופ' ו, כח; יט, ה, ח; שמ"א א, יט; ה, ד; טו, יב; יז, כ; כט, יא; מל"ב ג, כב; יט, לה; איוב א, ה; דה"ב כ, כ. 'קום בבקר': בר' כד, נד; במ' כב, פס' יג, כא; שופ' יט, כז; כ, יט; שמ"ב כד, יא; מל"א ג, כא.

דעתך לאמצעי קישור המעמדות: הנוסחה 'אשר ילדה' שבפס' ג,ט, וכן ההמשך בלשון 'צחק': יצחק, מצחק). כאשר אברהם בא למלא אתר מבוקשה של אשתו מסופר כמה הוא דאג לאמתו, לאמור: 'ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר שם על שכמה' (פס' יד; שילוב על 'לקח ונתן', 'לקח ושים'). אחרי שהגר נעזבה לבדה במדבר, ותשא את קלה ותבך' (פס' טז, 'נשא קול ובכה'), אך האלהים שמע לקולה, ועל כן 'ויקרא מלאך אלהים אל הגר מן השמים ויאמר לה מה לך הגר אל תיראי' (פס' יז; 'קרא ואמר'; כאשר לתיאור המקום 'מן השמים' הקבל כב, פס' יא, טו). בנוסף לנוסחאות אלו, שבע במספר (מתוכן אחת מזדמנת פעמיים) מצינו גם כמה רמזים לצירופים מסורתיים. הרי בהמשך דברי המלאך נאמר 'קומי שאי את הנער והחזיקי את ירך בו כי לגוי גדול אשימנו' (פס' יח). אולי ניתן למצוא בכך כעין גלגול של הנוסחה 'לקח/נשא ושים' (על שופ' ט, מח עיין לעיל). בהמשך הדברים אמנם לא מצינו 'נשא עינים וראה', אבל מסופר שהאל גרם להגר לראות, לאמור 'ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים' (פס' יט). כאן בא פועל במשמע גורם ויפקח' במקומו של הלשון 'ותשא' המציין את פעולת הגר עצמה. יש בכך משום שינוי קל בלבד בתבנית הנוסחאית, כאשר עדיין עסקינן בתבנית 'פועל' + מושא 'עינים' + 'ראה'.⁷⁴ זאת אומרת, גם במקום, שהמספר משתחרר קמעא מכבלי המסורת האפית, עדיין ניכרת התשתית המסורתית יפה.

גם בפרשת עבד אברהם מזדקרות הנוסחאות האפיות לעין (בר' כד). כאשר העבד יוצא לדרך 'ויקח העבד עשרה גמלים מגמלי אדניו וילך וכל טוב אדניו בידו ויקם וילך אל ארם נהרים' (פס' י; 'לקח והלך', 'קום והלך'). בתיאור פגישתו עם רבקה מסופר איך העניק לה נזם ושני צמידים (פס כב, הקבל פס' מז). לפי הנוסח השומרני באה כאן הנוסחה 'לקח ושים' לאמור 'ויקח האיש נזם זהב בקע משקלו וישם על אפה ושני צמידים על ידיה'.⁷⁵ השלמה זו הכרחית מאחר שבהמשך מתוארת רבקה כבעלת נזם וצמידים (פס' ל); העבד אף מספר לבתואל וללבן איך העניק לה אותם לאמור 'ואשם הנזם על אפה והצמידים על ידיה' (פס' מז). השמטת הקטע 'וישם על אפה' שבפסוק כב מסתבר לאור דמיון התיבות 'וישם'... 'ושני'; עין הסופר דילגה ממלה אחת למשניה (לגבי 'על אפה' השווה פס' מז; בתה"ע תיבה

74. זאת תהיה אפוא דוגמא לטראנספורמאציה של נוסחה לפי האמור בהערה 26 לעיל.

75. הצירוף 'לקח על' בלא הפועל המשלים 'שים' מזדמן גם בשמ"ב יג, יט ('ותקח תמר אפר על ראשה'), שופ' יט, כח ('ויקחה על החמור'). בשמ"ב יג, יט תה"ע מוסיף 'ותשם' או 'ותתן' (καὶ ἐπέθηκεו) לאחר לשון 'אפר'; וייתכן שתיבה זו נשמטה מהנוסח העברי שבידינו בשל חדי-כתיבה בעקבות 'תמר' הסמוכה. בשופ' יט, כח שני נוסחי תה"ע המאוחרים (כ"י ואטיקאנוס וכ"י אלכסנדרינוס) תואמים את הנוסח העברי שבידינו. אך התרגום הלטיני הקדום אשר משקף בדרך-כלל את הנוסח הקדום של תה"ע, מציע תוספת 'et inposuit illam' 'וישמה'/'זיתנה'. ייתכן שזאת הגרסה המקורית; אך גם ייתכן, ש'ויקחה' שבכאן מקבילה ללשון 'וישא את בניו ואת נשיו על הגמלים' (בר' לא, יז), במשמע 'הרמה והובלה' בניגוד לכתובים בבר' כד, כב, שמ"ב יג, יט, שענינם בהנחת דבר על הגוף. ניתן אפוא להניח, שבשופ' יט, כח הגרסה המקורית הביאה רק פועל אחד, ואילו בבר' כד, כב, שמ"ב יג, יט דרושים מלכתחילה שני פעלים.

זו חסרה). נוסחה נוספת באה בתשובת רבקה על שאלתו מי היא, לאמור: 'בת בתואל אנכי בן מלכה אשר ילדה לנחור' (פס' כד, בספק; הקבל פס' טו: 'אשר ילדה'). וכן בהקדמה לתפילת התודה שבפי העבד, שנאמר 'ויקד' האיש 'וישתחו' (פס' כו). הנוסחאות חוזרות ונשנות בסיפור העבד לכתואל ולבן (פס' מז: 'אשר ילדה לו מלכה'; בספק, פעם שנייה; פס' מח: 'ואקד ואשתחוה', פעם שנייה). תשובתם החיובית של בתואל ולבן מובאת בלשון 'ענה ואמר': 'זיען לבן ובתואל ויאמרו מה' יצא הדבר' (פס' נ). וכן מביעים את הסכמתם: 'הנה רבקה לפניך קח ולך' (פס' נא; 'לקח והלך', פעמיים). בעקבות דברים אלו חוזר העבד על השתחוייתו, ככתוב 'וישתחו ארצה' (פס' נב). אחרי שהושג הסכם נערכת הסעודה התגיגית, 'ויאכלו וישתו הוא והאנשים אשר עמו' (פס' נד; 'אכל ושתה'). בהתייעצות בתואל ולבן עם רבקה נאמר: 'ויקראו לרבקה ויאמרו אליה התלכי עם האיש הזה' (פס' נח; 'קרא ואמר'). גם בתיאור יציאתם לדרך מזדמנות נוסחאות: 'ותקם רבקה ונערתיה ותרבנה על הגמלים ותלכנה אחרי האיש ויקת העבד את רבקה וילך' (פס' סא; 'לקח והלך', פעם שלישית; 'קם והלך', פעם שנייה, מתוך שילוב הלשון 'ותרבנה'; הכפילות שבכתוב זה נובעת מהנוסחאות, ולא משילוב מקורות, הקבל פס' י). וכן ניכר העיצוב הנוסחאי במעמד פגישת יצחק ורבקה, ככתוב: 'ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב וישא עיניו וירא והנה גמלים באים' (פס' סג), 'ותשא רבקה את עיניה ותרא את יצחק ותפל מעל הגמל' (פס' סד; 'נשא עינים וראה', פעמיים). פרשה זו, אשר מונה כ-920 מלים, מכילה אפוא בערך 16 דוגמאות לנוסחה, מתוכן חמש נוסחאות שחוזרות ונשנות).

צפיפות הנוסחאות ניכרת גם בסיפורי יעקב. בפסוקים מסוימים מזדמנים שני צירופים מסורתיים זה בצד זה כגון במעמד גזיד העדשים: 'ויעקב נתן לעשו לחם ונזיד עדשים ויאכל וישת ויקם וילך (כה, לד), וכן: 'וישכם יעקב בבקר ויקח את האבן אשר שם מראשותיו וישם אתה מצבה ויצק שמן על ראשה' (כח, יח). בשיחה שבין עשו לאביו מצינו שלוש נוסחאות בתוך שלושה פסוקים (כו, לו: 'זיען יצחק ויאמר לעשו'; פס' לח: 'ויאמר עשו אל אביו... וישא עשו קולו ויבך'; פס' לט: 'זיען יצחק אביו ויאמר אליו'; והשווה לג, פס' א, ד-ה).

בייחוד ניכר ריבוי הנוסחאות בפרשת בריחת יעקב מבית לבן (פרק לא; כ-750 מלים). תחילה קורא יעקב לשתי נשיו, שנאמר: 'וישלח יעקב ויקרא לרחל וללאה השדה אל צאנו ויאמר להן וגו' (פס' ד-ה). את טענתו הוא מסכם במלים אלו: 'ויצל אלהים את מקנה אביכן ויתן לי' (פס' ט; 'הציל ונתן'), והוא ממשיך לבאר, שהדרך להצלחתו נתגלתה לו על ידי מלאך, שנאמר 'ואשא עיני ואדא בחלום והנה העתדים העלים על הצאן' (פס' י; 'נשא עינים וראה'); מלאך זה מסביר לו את התועלת שבעניין, לאמור: 'שא נא עיניך וראה כל העתדים העלים על הצאן' (פס' יא; 'נשא עינים וראה' פעמיים). להכרות התמיכה של רחל ולאה מקדים המספר את הנוסחה 'ענה ואמר' ככתוב 'ותען רחל ולאה ותאמרנה לו העוד לנו חלק ונחלה בבית אבינו' (פס' יד; לשאלה הריטורית 'העוד לנו חלק ונחלה' הקבל שמ"ב כ, א; מל"א יב, טז). בסיום הפסקה, המתארת איך יעקב יצא לדרכו, אומר המספר 'ויקם ויעבר את הנהר וישם את פניו הר הגלעד' (פס' כא). הנוסחאות חוזרות שוב במעמד הריב שבין יעקב ללבן. לתשובתו של זה על ההאשמות שחותנו הטיח בפניו, מקדים הכתוב את הנוסחה 'ענה ואמר' שנאמר 'זיען יעקב ויאמר ללבן וגו' (פס' לא; פעמיים). במאמר מוסגר הוא מציין איך הסתירה רחל את אלהי אביה, לאמור 'ורחל לקחה את התרפים

ותשמם בכר הגמל' (פס' לד). הנוסחה 'ענה ואמר' מזדמנת שוב בפתיחת תוכחת יעקב כנגד לבן, ככתוב 'ויחר ליעקב וירב בלבן ויען יעקב ויאמר ללבן מה פשעי מה חטאתי' (פס' לו; פעם שלישית), וחוזרת חלילה בתשובת לבן, לאמור 'ויען לבן ויאמר אל יעקב הבנות בנתי והבנים בני... ולבנתי מה אעשה לאלה היום או לבניהן אשר ילדו' (פס' מג; 'אשר ילדו', בספק; 'ענה ואמר' פעם רביעית). בסך הכל מכילה פרשה זו 11 נוסחאות; מתוכן חוזר צירוף אחד ארבע פעמים, ואילו שני מזדמן פעמיים.

פרשיות רבות בסיפורי האבות מצטיינות אפוא בהצטברות גבוהה יחסית של נוסחאות אפיות. תופעה זו ראויה לציון, מכיוון שבשירת העלילה שבעל-פה מורכבות שורות רבות מנוסחאות. לעתים קרובות מתגלגל הזמר מנוסחה לנוסחה. בשירה האפית הסרבו-קרואטית עשוי חלקן של הנוסחאות בסיפור להגיע לכדי 100%, ועל אף שהפרשיות שלפנינו רחוקות מאוד מכמות זו, הרי שמספר הצירופים המסורתיים ניכר בהן למדי. מסתבר אפוא שסיפורי אברהם ויעקב שומרים זכר לשירת עלילה, שהיתה הרבה יותר עשירה בנוסחאות, מעין שירת העלילה שבכתבי אוגרית, שבה מגיעה תדירות הנוסחאות לכדי 10%. האם הנוסחאות שבפרשיות שלפנינו נשתמרו, מכיוון שאינן אלא גרסאות פרוזאיות של שירי עלילה שבעל-פה? או שמא מעיקרן גופשו פרשיות אלו בפרוזה, אלא שבאותם ימים עדיין היתה שירת העלילה מציאות חיה, אשר השפיעה גם על עיצוב הסיפורת? אין בידינו להכריע בין שתי אפשרויות אלו; רק אגב אורחא יצוין שפרשיות הגבורה הקדומות מאירלנד מנוסחות בסיפורת דווקא, אלא שזאת שומרת, כנראה, על נוסחאות רבות.⁷⁶

יש להוסיף, שריבוי הנוסחאות אינו רק פועל יוצא של דרישות הזיכרון והאלתור. הרי היגוד השירה האפית שבעל-פה הוא מעין טקס במעמד הזמר האמן וקהל מאזיניו; וכבר העיר ההיסטוריון ההולנדי הויזינחה בספרו משכר החושים 'האדם המשחק' על יסודות המשחק שבשירה.⁷⁷ בחיי התרבות משחק משמעו טקס, ואופיו הטקסי של מעמד השמעת

76. K. O'Nolan, 'Homer and Irish Heroic Narrative', *Classical Quarterly*, 19 (1969), pp. 1-19

על סמך נתונים אלו טוען גולן, שבמסורת האירית קודם הסיפור שבעל-פה לשירה. גישה אחרת נרמזת אצל: H.M. Chadwick & N.K. Chadwick. *The Growth of Literature*, I (1932; repr. Cambridge 1963), pp. 32, 44-54, 62. יש לזכור שבספרות שבעל-פה בויילז, ספרות קלטית אף היא, תופסת השירה, כנראה, את המקום בראש; עוד יצוין, שגם בסיפורים האירים מצינו מובאות שירה רבות, המייצגות בחלקן שירה אפית (והקבל במקרא את מובאות השירה של במ' כא, יד-טו; יז-יח, כז-לא). בדבר דעת המלומדים היווניים של התקופה ההלניסטית, אשר סברו שהשירה קודמת לפרוזה האמנותית עיין: W. Aly, *Volksmärchen, sage und Novelle bei Herodot und seine Zeitgenossen*² ed. L. Huber, Göttingen 1969, pp. 2-3. גישה זו ורואה בסיפור העממי את הסוג הספרותי הקדום ביותר, אך גם הוא מודה בהשפעת השירה האפית על הסיפור העממי. סביר להניח שהשפעה זו היתה בשיאה בזמן שהשירה האפית עדיין היתה מהלכת בעל-פה.

77. J. Huizinga, *Homo Ludens*, 1930 (repr. Groningen 1974), pp. 14-27, 117-133. ניתוח

מפורט של הופעת אמן הסיפור שבעל-פה מביא: D. Ben Amos, *Sweet Words: Storytelling Events in Benin*, Philadelphia, 1975.

הפרשה ניכר גם בעיצובה הנוסחאי, באשר שלבים שונים במהלך העלילה מנוסחים בצירופים מסורתיים הידועים מראש. בטקס מעין זה מתנהל הכול על פי מיטב כללי המסורת. הגיבוש הנוסחאי המסורתי עשוי לתרום לא מעט לעיצובה הטקסי של הפרשה. למשל, בסיפור עקידת יצחק ניתן לראות איך ניצל המספר את טקסיות הנוסחאות כדי לכבוש את סערת הרגשות. בפרשיות כגון מגילת רות יש בנוסחאות כדי להרחיב ולמלא את מרקם הסיפור, אשר ללא אותו מילוי היה נשאר דליל למדי. ריבוי הנוסחאות עונה אפוא על צרכים רבים. אך מכל מקום, יש בו כדי להעיד על מידה מסוימת של קרבה למסורת האפית הקדומה.

כלל זה, כוחו יפה לסיפורי אברהם ויעקב, לפרשת בלעם (במ' כב-כד), ובמידה מסויימת לסיפורי בני יעקב (בר' לד, לח). אך בשאר הסיפורת המקראית הנוסחאות אינן מרובות באותה מידה. הצירופים המסורתיים נדירים למדי בחטיבות על ראשית העולם (בר' א, א-יא, ט),⁷⁸ על יציאת מצרים ומעמד הר סיני ועל נדודי ישראל במדבר. מספרי פרשיות אלו לא הרבו לשאוב מאוצר הנוסחאות האפיות. והוא הדין לחטיבות הסיפוריות שבספר יהושע,⁷⁹ ולפרקים א-יב שבספר שופטים (להוציא סיפור אבימלך, שבו מתרבות הנוסחאות: ט, ז - שלוש דוגמאות, פס' כז, מח, נד). לעומת זאת ניכר אוצר הנוסחאות ברוב חלקיו של ספר שמואל, ואף בסיפור המלכת שלמה הקשור בספר זה (מל"א א-ב). אך ביחידות אלו הנוסחאות אינן כה מרובות כמו בסיפורי האבות. שלא כבפרשיות על אברהם ויעקב הצירוף 'נשא עינים וראה' אינו מצוי ביותר (שמ"א ו, יג; שמ"ב יג, לד; יח, כד; כד, טז-יז לפי גרסת מגילות מדבר יהודה; כלומר: 4 מקרים מתוך 57 דוגמאות ללשון ראייה; 7% כנגד כ-30% בסיפורי האבות). גם בשכיחות הנוסחה 'נשא קול ובכה' ניכר הפער בין ספר שמואל לסיפורי האבות (שמ"א יא, ד; כד, טז; ל, ד; שמ"ב ג, לב; יג, לו; 5 דוגמאות מתוך 24 מקרים של בכי בכלל; 20.8% כנגד 75% בסיפורי האבות). לעומת זאת מזדמנת הנוסחה 'ענה ואמר' פעמים רבות בספר שמואל (36 דוגמאות, מתוך כ-800 דוגמאות ללשון 'אמר' בכלל; 4.5%; כנגד 8 דוגמאות מתוך כ-330 בסיפורי האבות: 2.4%). רק לעתים רחוקות מבחינים אנו בריכוזי נוסחאות כבסיפורי האבות (למשל: שמ"א כב), אך כדאי להצביע על סיום פרשת אמנון:

שמ"ב יג, לב: ויען יונדב בן שמעא את המלך ויאמר וגו',
פס' לד; וישא הנער הצפה את עינו וירא והנה עם רב הלכים וגו',
פס' לו; והנה בני המלך באו וישאו קולם ויבכו.

78. בר' ג, ט; ד, א, יז; ט, כג; גרסאות חופשיות של נוסחאות מצינו בבר' ב, טו; ג, ו; ד, יא-יב. ממצא זה אינו מותיר מקום לטענה, שחטיבה זו וסיפורי האבות נוצרו בידי מחבר משותף (כגון ס"י), מלבד 'הסופר הכהני'; וגם זה נאמן יותר לנהוג בסיפורי האבות מאשר ל'סגנון הכהני הטיפוסי', כפי שיעידו כתובים כגון יא, לא; יב, ה. שיטת המקורות אינה עולה בקנה אחד עם פזורת הנוסחאות!

79. להוציא הקטע הבודד על מעמד המלאך (ה, יג-יד): 'וישא עינו וירא ויפל אל פניו ארצה וישתחו'. ומסתבר שגם הצירוף 'וחרבו שלופה בידו' שבפס' יג נוסחה קדומה הוא, אלא שאין לו מקבילה בכתבי אוגרית (ראה במ' כב, פס' כג, לא; שמ"ב כד, טז 4QSam^a = דה"א כא, טז).

בשיא דרמאטי זה, ההודעה על רצח אמנון, שב המספר ומנצל את הנוסחאות המסורתיות.

נטיה זו, שלא להזניח את הנוסחאות האפיות לחלוטין, ניכרת גם בסיפור אבימלך ובסיפורי אנשי דן שבספר שופטים (שופ' ט, יג-יח) ואף במעשה פילגש בגבעה (פרק יט - כא שם)⁸⁰ ובסיפורי אליהו ואלישע (מל"א יז - מל"ב י).⁸¹

ד

בסיפורת המקראית ניכרות אפוא ארבע דרגות של נאמנות לאוצר הנוסחאות המסורתיות. (א) נאמנות גבוהה למדי מתגלית בסיפורי אברהם, יעקב ובלעם.

(ב) הנוסחאות בולטות פחות ביחידות כגון ספר שמואל, וחלקים מסויימים בספרי שופטים ומלכים (שופ' ט; יג-כא; מל"א יז - מל"ב י).

(ג) בחטיבות אחרות הן נדירות למדי, כגון בשאר סיפורי התורה, בספר יהושע, בראשית ספר שופטים (שופ' א-ח; י-יב) ובחלקו הראשון של ספר מלכים (מל"א ג-טז).

(ד) בסיפורת של ימי הבית השני, כמו גם בחטיבה האחרונה של ספר מל"ב, נתדלדל אוצר הנוסחאות עד מאוד.

איך ניתן להסביר ממצא זה? בעיניי הביאור הנוח ביותר הוא, שארבע דרגות אלו מציינות, בקווים כלליים, ארבעה שלבים בהתפתחות הסיפורת המקראית.

(א) בשלב הקדום ביותר עדיין סמוכים המספרים על שולחנה של מסורת שירת העלילה שבעל-פה. סימן מובהק לקדמותו של שלב זה מוצא אני בפרשת אברהם באלוני ממרא (בר' יח, א-טו). מוטיב האל, המבקר אצל בני תמותה על מנת להעניק פרס למארחו, מזדמן גם בשירת אקהת שבכתבי אוגרית: אל המלאכה כת'ר-וח'סס מבקר אצל דנאל ומעניק לו קשת מעשה ידיו;⁸² וכן מצינו בעלילה זו, שדנאל מארח את האלים, כדי שבעל יתפלל למענו אצל אל וזה יעניק לו בן.⁸³ הרי מוטיבים אלו קרובים ביותר לסיפור המתאר את קבלת הפנים שערך אברהם לשלושת אורחיו המסתוריים באלוני ממרא שבעקבותיה הוא זוכה להבטחה, ששרה תלד לו בן (פס' ט-י, יד). עניין זה קרוב ביותר למוטיבים של עלילות דנאל וכתרת שבכתבי אוגרית. לא ייפלא אפוא שבפרשה זו בא זוג מלים נדיר, 'חמאה וחלב', הידוע מכתבי אוגרית ומהשירה המקראית (שופ' ה, כה; דב' לב, יד; יש' ז,

80. שופ' יט, יז; כא, ב; כ, ד; יט, פס' ד, ו, כא; יט, פס' ג, ה, ז, ט, י, כח (x); ועוד: כא, פס' כב, חריג); סך הכל: 13 דוגמאות.

81. 7 דוגמאות ללשון 'ענה ואמר'; 3 x 'לקח והלך'; ותהר ותלד, מל"ב ד, יז; 'נשא ויצא', שם, פס' לז (וכן 'נפל והשתחוה'); פעמיים 'ישא וילך' (ז, ח); פעמיים 'יצק שמן'; 6 דוגמאות ללשון 'קם והלך'; 8 דוגמאות לצירוף 'אכל ושתה'; 9 דוגמאות לנוסחה 'קרא ואמר'. סך הכול 41 דוגמאות. אך יש נוסחאות חריגות כגון 'ענה ודבר' (מל"ב א, פס' י-יב), ואין דוגמאות לנוסחאות המשמעותיות ביותר, הלא הן 'נשא קול ובכה', 'נשא עין וראה'; לעומת זאת מצינו 'פקח עין וראה' (מל"ב ו, פס' יז, כ).

82. CTA, 17 V: 10ff

83. CTA, 17 I: 1-38

כב; מש' ל, לג; בפרוזה רק כאן).⁸⁴ והנה, בפרשה זו מצינו מספר נוסחאות מסורתיות: יח, ב: 'וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו וירא וירץ לקראתם מפתח האהל וישתחו ארצה',

פס' ז: 'ויקח בן בקר רך וטוב ויתן אל הנער וימהר לעשות אתו',
פס' ח: 'ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפנייהם והוא עמד עליהם' (אל הצירוף האחרון הקבל בעלילת בעל 'בעל קמ על אל' [= 'בעל ניצב ליד אל' שבתיאור סעודת האלים, CTA 2 I:21).

הווה אומר, בפרשה זו מצטרפת הצטברות הנוסחאות אל סימני היכר אחרים, המעידים על זיקתה לשירת העלילה הקדומה. יש בכך משום ראיה לקדמותן של אותן פרשיות, אשר בהן ניכר ריבוי נוסחאות כבפרשה זו שלפנינו. ראיה נוספת לטענה זו ניתן למצוא בפרשת בלעם, אשר בה משוקעים מספר קטעי שירה קדומים, ואף מזדמנות בה לא מעט נוסחאות, השאובות משירת העלילה: 'נשא עינים וראה' (במ' כד, ב); 'ענה ואמר' (כב, יח; כג, פס' יב, כו); 'קם והלך' (כב, כ; כד, כה); 'קד והשתחוה' (כב, לא; ותן דעתך לצירוף 'ויגל את עיני בלעם וירא' שבפס' זה); סך הכול 7 נוסחאות בתוך פרשה המונה כ-1300 מלים, וזאת בלי להביא בחשבון את הצירוף 'וישא משלו ויאמר': כג, פס' ז, יח; כד, פס' ג, טו, כ, כא, כג).⁸⁵

לאור נתונים אלו מסתבר, שהפרשיות, המצטיינות בריבוי נוסחאות, עדיין קרובות לשירת העלילה הקדומה. התקופה שבה נוצרו ראויה אפוא לכינוי 'בתר-אפית'. בתקופה זו נתגבשו, כנראה, יסודות חשובים בסיפורי אברהם ויעקב (אך אין לומר, שכל הפרשיות הללו גובשו בתקופה זו). השערה זו תואמת גם את הרקע ההיסטורי המרומז בפרשיות אלו.⁸⁶ הרי יעקב מוצג כמי שזקוק לדיפלומטיה עדינה כדי לתמרן בין בעלי השררה המסוכנים, כגון משפחת חמור שבשכם, או אחיו שכנו מדרום – עשו, אשר עולה אליו עם גדוד שלם (בר' לב, ו-ז; לד, פס' ה, ל). תמונה זו אינה עולה בקנה אחד עם גדולת ישראל בימי הממלכה המאוחדת, כפי שזו באה לידי ביטוי בברכת יעקב ליהודה (בר' מט, ח-י), או במשלי בלעם (במ' כג-כד).⁸⁷ גם קביעת הגבול שבין יעקב ללבן הארמי בגלעד, אינה

84. קאסוטו, עמ' 47.

85. על סממני קדמות בשירות שבפרשת בלעם עיין: W.F. Albright, 'The Oracles of Balaam', *JBL*, 63 (1944), pp. 207-223; וכן לאחרונה: ש' מורג, 'רובדי קדמות – עיונים לשוניים במשלי בלעם', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 1-24.

86. ראה: ב' מזר, 'הרקע ההסטורי של ספר בראשית', בתוך ספרו: כנען וישראל: מחקרים הסטוריים, ירושלים תשל"ד, עמ' 131-143. ואולם מזר מבליט את הרמזים לתקופת הממלכה, תקופת הגיבוש הסופי, על חשבון ימי השופטים (צמיחת המסורת).

87. לאור סממני הגדולה והפריחה שבמשלי בלעם משער גריי, שהיגדים אלו גובשו בתקופת המלוכה המאוחדת (אך לאו דווקא בימי שאול), או בימי עמרי ואחאב; עיין: G.B. Gray, *Numbers (ICC)*, Edinburgh 1903, pp. 313ff. ואולם, מאחר שאין כל סימן לפילוג הממלכה, או לפלגנות בכלל, אין להניח שמדובר בתקופה שלאחר התמוטטות הממלכה המאוחדת. לעומת זאת, בברכת יעקב ניכרת עצמאות השבטים יפה, ובדין מעיר סקינר, שברכה כגון זו ליששכר

הולמת את עידן דוד, באשר בימיו שועבדה ארם לישראל (שמ"ב ח, ג-יב); גם כאן יעקב אינו מוצג כגיבור בעל עוצמה וכוח, אלא כמי שחייב לכלכל את צעדיו בזהירות רבה (בר' לא, כד ואילך). תמונה זו הולמת את תקופת השופטים יותר מאשר את ימי המלוכה. גם רעיון זה, שהארמים הגיעו זה עתה מהמזרח, נאה יותר לתקופה הקדומה מאשר לימי המלוכה. בסיפורי אברהם ויצחק יש לתת את הדעת על מעמדם הנחות מול השליטים הזרים בגרר ובמצרים. רק בפרשת מלחמת אברהם בארבעת המלכים מוצג אברהם כגיבור מלחמה, המנצח בקרב ואשר זוכה לכבוד מצד שכניו. לא ייפלא, שבפרשה זו נוצר קשר בין אברהם לשליט ירושלים, הוא מלכי-צדק (יד, יח-כ). כאן ניכרת בת קולה של ממלכת דוד, אשר גבר על ברית מלכי ארם ועמון, ופרש את חסותו על כל ערי כנען, לרבות ירושלים. והוא הדין לפרשת רכישת מערת המכפלה, באשר אנשי חברון מכבדים את אברהם כאילו הוא 'נשיא אלהים... בתוכנו' (כג, ו); והרי חברון היתה בירתו הראשונה של דוד (שמ"ב ב, פס' א-ג, יא). בפרשיות אלו ניתן למצוא סימנים לזיקה לימי דוד ויורשיו,⁸⁸ אך בשאר הסיפורים ניכר הדבר שנתגבשו לפני שממלכת ישראל זכתה לגדולה.

(ב) בשלב מאוחר יותר עדיין נשמרת זיקה מסוימת לאוצר הנוסחאות (כגון בספר שמואל), אף-על-פי שהמספר משתחרר יותר ויותר מכבליה של מסורת זו. מאחר שחוקרים כמו דרייבר מרבים לדבר על 'הפרוזה הקלאסית', נראה שכינוי ההולם תקופה זו, הוא 'התקופה הקלאסית'. לשכבה זו ניתן לייחס גם את מרבית סיפורי אליהו ואלישע (מל"א יז-מל"ב י), ואת שופ' יג-כא. גבול תחתון לשכבה זו הוא כנראה אמצע המאה השמינית (לפי סיפורי אלישע).

(ג) בתקופה מאוחרת יותר הולכות הנוסחאות ונשחקות, ואף צצים צירופים חורגים כגון 'ויען לאמר' (במ' לב, לא; יהו' א, טז; אך גם: בר' כג, פס' ה, י, יד; גם פרשה זו כוללת אפוא יסודות מאוחרים יותר), 'ויען וידבר' (יהו' כב, כא; מל"ב א, פס' י, יב). לשכבה זו יש לייחס את סיפורי משה שבספר שמות, את סיפורי הנדודים במדבר, את סיפורי ספר יהושע (למעט השרידים האפיים של יהו' ה, יג-טו), את ראשית ספר מלכים (מל"א ג-טז; אך בפרק יג שם ניכר ריבוי הנוסחאות), חלק מסיפורי אליהו ואלישע (כגון מל"ב א); גם סיפור קורות ירמיהו מתאים לרובד זה,⁸⁹ והוא הרי נתחבר סמוך לסוף ממלכת יהודה (ראה מה, ב-ה; נא, פס' נט-סד).

(ד) לבסוף, בסיפורת ימי הבית השני נעלמו הנוסחאות כמעט לחלוטין. אך עובדה זו, שהנוסחאות נעשו נדירות ביותר בפרשיות כגון מעשה יהואש (מל"ב יא-יב; יב, פס' ח, י,

(בר' מט, יד-טו), אינה הולמת את התקופה שלאחר ביסוס המלוכה; חלק גדול מברכות אלו גובשו אפוא בימי השופטים; ועיין: J. Skinner, *Genesis (ICC)*, Edinburgh 1931, pp. 508-510, 533. רק בברכה ליהודה ניכרים רמזים לשלטון המלך (בר' מט, פס' ח, י). לעומת זאת, למרות השבת, אין זכר למלוכה שבבית יוסף (ירבעם), או לתפקידו הדתי של שבט לוי.

⁸⁸ בנוסף לדברי מזר, עיין גם: R.C. Clements, *Abraham and David*, London 1976; M. Weinfeld, 'The Covenant of Grant in the Old Testament and in the Ancient Near East', *JAOS*, 90 (1970), pp. 184-203.

⁸⁹ יר' לו, יד; מא, פס' יב, טז-יז; 'לקח והלך'; לב, פס' יא-יב, יד; לו, לב; לט, יד; 'לקח ונתן'; כח, טו; לו, כ (וכיו"ב לח, כ; 'שמע'; מב, ח-ט; 'קרא ואמר'; 'לקח ושם' מג, י (חריג).

'לקח ונתן') ופרשת המשבר האשורי (יח-כ),⁹⁰ יש בה כדי ללמדנו, שכבר במאה השביעית החל אוצר הנוסחאות להישכת מליבם של סופרים רבים. והרי בתיאור פעולות יאשיהו אין זכר לנוסחאות פרט לצירוף 'ענה ואמר' שבספר דה"ב לד, טו בלבד. גם בכתובת מישע ה'מואבית' (מהמאה התשיעית) אין סימן לנוסחאות האפיות.

עלי להדגיש שהחלוקה לשלבים אינה מעניקה לנו מסגרת מוצקת לקביעת תאריכים מדוייקים. הרי יסודה בטיפולוגיה מסוימת, ולא בנתונים כרונולוגיים ממשיים. בין התקופות השונות יש כנראה חפיפה לא מבוטלת. למשל, סימנים שונים מעידים, שכבר בתקופה קדומה יחסית ביקשו מספרים מסוימים להינתק במודע ממסורת הנוסחאות. בסיפור יוסף הצירופים הקבועים אינם בולטים ביותר: חטיבה זו כוללת 18 נוסחאות מתוך כ-5300 מלה (0.34%, מעט מתחת לממוצע), ואף מצינו פעמיים את הצירוף החריג 'ויען לאמר' (בר' מא, טז; מב, כב). אך אל יעלה על דעתך לטעון, שבעל סיפור יוסף החל שוכח את העיצוב הנוסחאי. לא זו בלבד שהוא מביא פעמיים את הצירוף 'נשא עינים וראה' (לו, כה; מג, כט), אלא שהוא נוקט נוסחאות נדירות כגון 'ויתן קולו בבכי' (מה, ב), 'הרם קול וקרא' (לט, פס' טו, יח), שעל ייחודן כבר הצבעתי לעיל. יש אפוא לומר, שהמספר מודע היטב לאוצר הנוסחאות, אלא שהוא מבקש להשתחרר מכבליו. לא במספר מאוחר עסקינו, כי אם במספר קדום (או מספרים קדומים), אשר יש בכוחו לנצל את אוצר הנוסחאות שעה שנוח לו לעשות כן, אבל כאשר יש את נפשו לגבש את הדברים בלא זיקה לנוסחאות, אינו נרתע מכך. והרי אין צורך לשוב ולהצביע על סגולותיו הספרותיות והסגנוניות של סיפור יוסף. ודווקא מכיוון שהמספר מצטיין בסגולות אלו, יכול הוא לנהוג במסורת כדרך שהוא נוהג.

והוא הדין, כמדומני, לפרשת הגן בעדן. פרשה זו, אין בה אלא צירוף נוסחאי אחד (ג, ט: 'ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איכה'). אך יהיה קשה ביותר לטעון, שפרשה זו נוצרה בתקופה מאוחרת. הרי מה בינה ובין פרשת אברהם באלוני ממרא? אלא שגם פרשה זו משתכחת בסממנים סגנוניים סגוליים. אופייה הפיוטי ניכר בהצגת עץ הדעת כדרך שהאשה רואה אותו, ככתוב: 'ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל' (ג, ו). כוחו האמנותי המיוחד של המספר ניכר גם בדרך שבה טיפל בצירופים הנוסחאיים בלשון ראייה. כבר הצבעתי לעיל על הגלגול המיוחד של הנוסחה 'נשא עינים וראה' שבסיפור ישמעאל והגר. המספר השאיר את התבנית כפי שהיא, אך תחת לשון 'נשא' הביא פועל גורם, 'ויפקח', ככתוב: 'ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים' (כא, יט). צירוף דומה מזדמן בסיפורי אלישע לאמור: 'ה' פקח נא את עיני ויראה' (מל"ב ו, יז^א; וכיוצא בו: פס' יז^ב, כ^א, כ^ב). מסתבר, שזה גלגול מסורתי של הנוסחה האפית הרגילה. והנה, לצירוף זה מקבילה בפרשת הגן בעדן הלשון 'ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירמים הם' (בר' ג, ז; הקבל פס' ה), מתוך החלפת לשון ראייה בבת זוגה הקבוע, לשון

90. במל"ב יח-כ כמות הנוסחאות אמנם לא מבוטלת, אבל אין ביניהן דוגמאות משמעותיות: לא מצינו אלא 'אכל ושתה' (יח, כז); 'שמע' (יח, כח; וכיו"ב כ, טז); 'קרא ואמר' (יח, כח; לגבי הצירוף הקבל יש' לו, יג), ופעם אחת 'לקח ושם' לפליטה (כ, ז; סה"כ 4 דוגמאות).

ידיעה. סימן נוסף לדרכו של המספר מצינו בגלגולים מיוחדים כגון: 'ותקח מפריו ותאכל ותתן לאישה עמה' (פס' ו), 'ויקח ה' אלהים את האדם וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה' (ב, טו; 'וינחהו' תמורת 'וישמהו'; הקבל שופ' ו, כ; דב' כו, ד). בעל פרשה זו מתונן אפוא בסגולה סגנונית מיוחדת במינה, ולא ייפלא, שנהג חופשיות יתירה במסורת האפית. בכך יש לראות את הסיבה למיעוט הנוסחאות בפרשה זו, ולא בזמן חיבורה. ייתכן, שהסבר דומה עשוי לבאר את מיעוט הנוסחאות בחלקו הראשון של ספר שופטים (שופ' א-ח; י-יב, 'ספר המושיעים'). הנוסחאות בספר זה אמנם נדירות, אך יש ביניהן דוגמאות משמעותיות:

ב, ד: 'וישאו העם את קולם ויבכו',

ד, כא: 'ותקח יעל אשת חבר את יתד האהל ותשם את המקבת בידה' (שני מושאים שונים),

ו, כ: 'קח את הבשר ואת המצות והנח אל הסלע הלז' (שוב: 'לקח והניח'),

ז, יד: 'ויען רעהו ויאמר אין זאת בלתי אם חרב גדעון' (והשווה ד, ו: 'קרא ואמר').

צירופים אלו הם מקבוצת הנוסחאות ההולכות ונעלמות (עיין סעיף ג' לעיל), ולפיכך יש משקל רב לעצם מציאותם בחטיבה זו, למרות נדירותם. מסתבר, שהמספר אשר גיבש פרשיות אלו, היה מודע לאוצר הנוסחאות המסורתיות, אלא שהרשה לעצמו למעט בהן. לעומת זאת ניתן גם להצביע על תופעה הפוכה: מספר בן התקופה המאוחרת מבקש להחזיר עטרה ליושנה, ולשם כך בא לחקות את הסגנון האפי. דוגמה מובהקת לכך מצינו בסקירות העבר שבספר דברים (דב' א-ד; ט, ז - י, יא). בחטיבה זו באה למשל הנוסחה 'נשא עינים וראה' (ג, כז; ד, יט); אך זאת דווקא בחלוקת הצירוף לשתי צלעות מקבילות, לאמור: 'עלה ראש הפסגה ושא עיניך ימה וצפנה ותימנה ומזרחה, וראה בעיניך' (ג, כז; וכן ד, יט), כפי שמצינו בשירה המקראית (יש' מט, יח; ס, ד; יר' ג, ב) בניגוד לצורת הנוסחה בשירת העלילה הקדומה. עוד מסתבר, שכתוב זה נוסח בהשפעת ההוראה האלוהית לאברהם: 'שאנא עיניך וראה... צפנה ונגבה' (בר' יג, יד-טו). כן ניכרת השאלה הספרותית ברמזים למעמד משה לפני האל על הר סיני (ט, פס' ט, יח; הקבל שמ' לד, כח). הנוסחה 'לקח ונתן' משמשת כאן למינוי דווקא (דב' א, טו); מקבילה לכך מצינו בדברי יחזקאל (לג, ב). ברור אפוא שלא ביחידה קדומה עסקינו, אלא ביצירה מליצית מאוחרת השואפת מספרות המקרא בכלל.

דוגמה חשובה ביותר למגמה להחזיר עטרה ליושנה מזומנת לנו בסיפור המסגרת של ספר איוב (איוב א-ב; מב, ז-יז; והרי הבדיקה הלשונית הראתה בעליל, שפרשיות אלו נוצרו בימי הבית השני).⁹¹ סיפור זה מונה כ-750 מלים ומכיל 12 נוסחאות: א, פס' ד, יג, יח: 'אכל ושתה; א, פס' ז, ט; ב, פס' ב, ד: 'ענה ואמר'; א, כ: 'ויפל ארצה וישתחו'; ב,

91. א' הורביץ, 'לשונו של סיפור המסגרת בספר איוב (א-ב, מ"ב ז-י"ז) ומקומו בתולדות העברית המקראית', בית מקרא, 20 (תשל"ה), עמ' 457-472. על תבניות אפיות ופיוטיות במסגרת הפרוזה של איוב עמד: N.M. Sarna, 'Epic Substratum in the Book of Job', *JBL*, 76 (1957), pp. 13-25.

יב: 'נשא קול ובכה', 'נשא עינים' (חריג); מב, ח: 'לקח והלך'; א, כא: 'לקח ונתן', (בהיפוך).

ואולם, אין בממצא זה משום ראייה לקדמות הפרשה, הואיל וניתן להבחין בסטיות מסוימות מהעיצוב הנוסחאי. בתיאור תגובת הרעים למראה סבלו של איוב ניכרים שני צירופים מסורתיים הסמוכים זה לזה לאמור: 'וישאו עיניהם מרחוק ולא הכירהו וישאו קולם ויבכו' (ב, יב). הצירוף 'נשא עינים' כא כאן בלא הנשוא המשלים 'וראה'. דרך זו הולמת את הצרף הארמי 'נטל עינא' (דנ' ד, לא; אחיקר 169, במשמע 'תשומת לב'; הקבל באכדית: 'natālu' = 'הביט'; 'nitil īnē' = 'מבט') וכדוגמתה מצינו בחזון יחזקאל: 'שא נא עיניך דרך צפונה ואשא עיני דרך צפונה והנה... סמל הקנאה' (יח' ח, ה; הקבל תה' קכא, א). זאת אומרת, צורתה המקוצרת של הנוסחה הולמת את תקופת גלות בבל. עוד יצוין שסמיכות שתי הנוסחאות בלשון 'נשא', כבדה במקצת. בפרשת יעקב ועשו השכיל המספר הקדום להימנע בכך (בר' לג, ד-ה; עיין לעיל). לעומת זאת, בכתוב שלפנינו ניכרת הפרזה מסוימת.

כמו כן יש להעיר, שבצירוף 'ענה ואמר' אין המספר נוהג לפי תומו. בדרך כלל בא צירוף זה במידה רבה של חופשיות, ובדו־שיח הוא נאה לשתי הנפשות (כך לדוגמה בבר' לא, פס' לא, לו, מג; שמ"ב יד, פס' יח, יט). במעמד שבין יצחק לעשו (בר' כז, ל-מ) מצינו אמנם שהצירוף 'ענה ואמר' משמש דווקא לתשובות יצחק על שאלות בנו (פס' לו, לט), אך אין בכך משום שיטה גמורה מאחר שגם על יצחק ייאמר 'ויאמר' סתם (פס' לב, לג, לה). במעמד שבחצר שאל המלך מצינו חילוף חופשי. באחד כתוב: 'ויען דאג האדמי... ויאמר' בלא משלים (שמ"א כב, ט), ובאחד כתוב: 'ויען אחימלך את המלך ויאמר' (פס' יד; אך בפס' יב 'ויאמר' סתם). ולא כן הדבר במעמד הפמליה שלמעלה שבסיפור איוב. כאן באה הנוסחה ארבע פעמים בצירוף הקבוע 'ויען השטן את ה' ויאמר', וזאת לעולם כהקדמה לתשובת השטן (א, פס' ז, ט; ב, פס' ב, ד) על דברי האל המובאים בלשון 'ויאמר' בלבד (א, פס' ז, ח; ב, פס' ב, ג), לרבות הכרעת האל שבעקבות דברי השטן (א, יב; ב, ו). כאן ניכרת שיטה מובהקת, שיטה שיש בה משום ראייה, שהמספר נוהג על פי הכרה, ואינו נוטל את הנוסחאות בחופשיות מאוצר הצירופים המסורתיים העומד לרשותו. מספר זה מבקש לדבר בלשונה של מסורת זו, אבל אינו מורגל בה מקדמת דנה. אין זאת אלא ארכאיזם אמנותי מכוון, נסיון מודע להחיות את הסגנון האפי הקדום. והרי בשיח איוב ורעיו מקפיד המשורר להקדים לכל נאום ונאום את הצירוף: 'ויען... ויאמר' (ג, ב וכן הלאה) או 'ויסף... שאת משלו ויאמר' ככפרשת בלעם (איוב כז, א; כט, א).

ייתכן שהמספר הסתמך על דוגמאות נוספות מלבד הסיפורת המקראית. הרי בהקדמה לנאום איוב הראשון כתוב: 'אחרי כן פתח איוב את פיהו ויקלל את יומו, ויען איוב ויאמר' (ג, א-ב). הצירוף 'פתח פה' ידוע משני מקורות שונים. בשירה המקראית הוא משמש במקביל ללשונות אמירה אחרות לצורך תיאור אקט הדיבור כגון 'פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה' (מש' לא, כו; וכיוצא בו שם, פס' ח, ט; תה' קט, ב; יח' כא, כז; ובשלייה: מש' כד, ז; תה' לח, יד; לט, י; יש' נג, ז). מלבד זאת בא צירוף זה בהקדמת הנואם לעיקר דבריו כגון: 'הנה נא פתחתי פי, דברה לשוני בחכי' (איוב לג, ב; הקבל תה' עח, ב).

תופעה נדירה היא שצירוף זה ישמש הקדמה לדיבור ישיר ממש, ככתוב 'והנה... נגע על

שפתי ואפתח פי ואדברה ואמרה' וגו' (דנ' י, טז). אך כאן לשון זו אינה באה כהקדמה בעלמא, כי אם בניגוד לאלמותו שלפני כן (פס' טו). ולא כן הדבר בסיפור איוב, שבו רק הרעים מוצגים כשותקים (ב, יג). לפיכך משמש הצירוף 'פתח... את פיהו' הקדמה סתמית לראשית דיבורו של איוב.

והנה, בשירת העלילה האכדית משמשת לשון דומה דרך קבע כהקדמה לדיבור ישיר לאמור הגבור אנליל', Atra-hasīs, שורה 111; וכיוצא בו הרבה מאוד).⁹² נוסחה מסורתית זו היא קרובה למדיי לכתוב שבספר איוב, על אף ששם הצירוף 'פתח... את פיהו' בא לפני הלשון 'ויקלל את יומו', ואילו לדיבור הישיר קודמת הנוסחה 'ענה ואמר' שבסמוך. מכאן התמיהה שמא המשורר, שיצר את סיפור איוב, היה מודע, בדרך זו או אחרת, לנוסחה האכדית השגורה.

מכל מקום, ברור הוא, שהמשורר בא להחיות את הנוסחאות האפיות מתוך שאיפה ארכ'איסטית; אולי אף ניתן לראות בנוסחאות אלו סימן וסמל ל'ספרותיות'. תופעה דומה ניכרת בספרות הנבואית של ימי הבית השני. בספרי חגי, זכריה (ואף יונה) מזדמנות נוסחאות רבות, שמקורן בסיפורת המקראית של ימי הבית הראשון, כגון 'ענה ואמר' (חגי, ב, יב-יד; זכ' א, י-ב; ג, ד; ה, ו, יא, יב; ו, ד, ה), 'נשא עינים וראה' (זכריה ב, א, ה; ה, א, ה, ט; ו, א), 'קרא ואמר' (יונה א, יד; ג, ד), 'קום והלך' (יונה א, ב; ג, ג), 'לקח ושים' (חגי ב, כג).⁹³ מגמה זו ניכרת גם בספר יחזקאל (ח, ה; ט, ג-ד; י, יט; וכן 'לקח ונתן'; ד, פס' א, ג, ט; טז, פס' יח, יט; יז, פס' ה, כב; יח, יג; לג, ב; לז, יט; 'לקח ושים'; יט, ה).⁹⁴

ייתכן שיש בגישה זו משום תרומה לפתרון הבעיה באיזו תקופה גובשה מגילת רות. מצד אחד מרבה יצירה זו בנוסחאות אפיות, והן:

'ותשאנה קולן ותבכינה' (רות, א, ט; וכן פס' יד),
'ותפל על פניה ותשתחו' (ב, י),
'ויען... ויאמר' (ב, ו, יא),
'ותקח... ותשתהו' (ד, טז),
'אשר ילדה' (בספק; ד, יב),
'ויאכל... וישת' (ג, ז; וכן פס' ג).

ריבוי העשוי לחזק את הטענה בזכות קדמות המגילה.⁹⁵ אך כנגד זאת כבר הצביעו על

92. הקבלה זו לא צוינה על ידי הפרשנים החדשים, לרבות דרייבר-גריי, דהורמי, האלשר, טור-סיני, פופ, הורסט, פורר, גורדיס.

93. מן הראוי להזכיר שנוסחאות מסוימות, כגון 'ענה ואמר', חוזרות וצצות בספרות הבתרא-מקראית שנשתמרה בתה"ע, כגון בספרי חשמונאים, יהודית, טוביה. אך תופעה זו אינה אלא ספוראדית; אין בה כדי לערער את ההשערה המוכעת כאן. במגילה החיצונית לבראשית (טור כא, שורה 9) מתורגם 'שא עיניך' בלשון 'ושקול עיניך'.

94. והרי בדברי יחזקאל (יד, יד) יש זכר לצדיק האגדי, דנאל, הידוע לנו כיום מכתבי אוגרית.

95. לקדמות המגילה טוענים:

מספר פרטים לשוניים שיש בהם משום סימן לאיחור.⁹⁶ המבוכה גדולה. האם הנתונים הלשוניים מטעים, ומוטב להניח שהמגילה חוברת בימי בית ראשון בעגה דרומית (או צפונית)?⁹⁷ או שמא אך טעות היתה זאת לסמוך על ריבוי הנוסחאות? והנה, דווקא בין הנוסחאות טמון הרמז לפתרון הבעיה. בציון להולדת עובד מצינו 'ויבא אליה ויתן לה ה' ה' **הריון ותלד בן**' (ד, יג). זה גלגול של הנוסחה הרווחת 'ותהר ותלד', אלא שהלשון הפשוטה 'ותהר' נתחלפה בצירוף המורחב 'ויתן לה ה' הריון'. צירוף זה טמון בחוכו מטען תיאולוגי ניכר, כאשר דרך ההתבטאות מופשטת יותר מהלשונות המקבילים 'ויזכרה ה' (שמ"א א, יט), 'וה' פקד את שרה', (בר' כא, א). ועוד, כדוגמתה מצינו בתרגו אונקלוס, לאמור 'וקביל צלותה יוי ויהב לה עדוי', פאראפראזה תיאולוגית לכתוב המקראי 'וישמע

S.R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament*, New York 1960 (repr.) pp. 454f.; J.M. Myers, *The Linguistic and Literary Form of the Book of Ruth*, Leiden 1955, pp. 16-32, 34-43; W. Rudolph, *Das Buch Ruth* (KAT XVII 1), Gütersloh 1962, pp. 26-29; G. Gerleman, *Ruth, Das Hohelied* (BK XVIII), Neukirchen-Vluyn 1965, pp. 7-8; E.F. Campbell, *Ruth (AB)*, Garden City 1975, pp. 23-28; M. Weinfeld, 'Ruth, Book of, *Encyclopaedia Judaica*, 14, Jerusalem 1971, p. 522 H.L. את' (ג, טז: הקבל 'מה אתם', שופ' יח, ח) שיש לו מקבילה בכתבי אוגרית, ועיין: Ginsberg, *The Legend of King Keret* (BASOR Supplementary Studies 2-3), New Haven 1946, p. 36. לצירוף 'ותשא ותבוא' (רות ב, יח) הקבל בר' מה, יט; דב' יב, כו; תה' צו, ח. 96. סימן בולט הוא: א, ד: 'וישאו להם נשים' (עזרא ט, פס' ב, יב; י, מד; נחמיה יג, כה; ראה הערה 69 לעיל ועיין ש' יפת, לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 176-177, הערה 50; וכן באה לשון זו במגילת המקדש, טור נז, שורה 15 'ואשה לוא ישא', השווה גם שורות 18-19. כן תן דעתך על ד, ז: 'לקים', 'שלף'; ד, ח: 'וישלף', ועיין: א' הורביץ, 'על "שליפת הנעל" שבמגילת רות', שנתון, א (תשל"ו), עמ' 45-49. בדוחק היה אפשר לתרץ את שתי הדוגמאות האחרונות, אך דבר זה, ששתיהן באות בפסוק אחד, מחליש את התירוץ עד מאוד. ראוי לציון, שהלשונות המאוחרים בולטים ביותר בתחום המונחים המשפטיים ('נשא אשה', 'שלף', 'קיים דבר'). מסתבר אפוא, שדווקא בתחום זה הלך המחבר בעקבות לשון תקופתו שלו; מאחר שמטבע הדברים המינוח המשפטי מגובש מאוד, יש בכך ראייה חשובה לאיחור המגילה. וגם בתחום זה אתה מוצא חריג משמעותי: כפי בועז משמש הצירוף 'קניתי לי לאשה' (ד, י וכיו"ב פס' ה לפי הקרי) לעניין נישואין (עדיף היה המונח 'אירושין', אלא שהכתוב אומר 'לאשה'), בניגוד מוחלט לנוהג לשון המקרא. את ההשערה שמונח זה בא כאן בשל ההקבלה לרכישת השדה (פס' ה, ט) הביע ז' פלק, ערך 'נישואין', אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 881. ואם כן הדבר, יהיה בכך משום הנמקה סגנונית לשימוש החריג (והקבל: 'קניתי איש את ה', בר' ד, א): כאן היתה יד ה'ספרותיות' על העליונה. אפשר היה להביא מקבילה מלשון המשנה 'האשה נקנית' (קידושין א, א) אלא שהא גופא קשיא. (ואין כאן 'קנה לאשה' בלשון פעיל ומושא). אין לסמוך על משלי אחיקר, שורה 218: 'אל יקנה איש לא ב[ע]ולה', מיכוון שאין הקשר אשר יצדיק את ההשלמה (והוא הדין לשורה 219 שם).

97. כך שיער ויינפלד, שם (לעיל, הערה 95), עמ' 522.

אליה אלהים ויפתח את רחמה' (בר' ל, כב).⁹⁸ מקבילה זו מלמדת אותנו, שהצירוף החריג שבמגילה נוצר בימי בית שני. ותן דעתך, שהנוסחאות, שיש להן שתי דוגמאות במגילה, באות לעולם בסמוך זו לזו. הצירוף 'ותשונה קולן ותבכינה עוד' (רות, א, יד) בא בעקבות לשון דומה בפס' ט: הנוסחה 'ויאכל בעז וישת' (ג, ז) באה בעקבות 'לאכל ולשתות' שבדברי נעמי (פס' ג). ואל תאמר, שסמיכות הנוסחאות הנשנות נובעת מאופי ההקשר בלבד. הרי היה מקום להזכיר אכילה ושתייה בתיאור ארוחת רות בשדה הקוצרים (ב, יד). גדולה מזו, הצירוף 'ויען... ויאמר' בא רק במפגש הראשון שבין בועז לרות (ב, ו, יא), על אף שגם בהמשך מתנהל לא פעם דו-שיח שהיה בו מקום לנוסחה זו (ג, ט-י; ד, ג-ו). מכאן פתח להשערה, שהמספר אמנם מודע לאוצר הנוסחאות המסורתיות, אלא ש'סף הזכירה' גבוה למדי: רק ברגע שהביא אחד מהצירופים הללו, נזכר הוא להביאו שנית; בזה הסתפק, ובהקשר אחר לא הביאו עוד. לו היתה אמת בסברה, שהמגילה חופרה בשלב הבתר-אפי או בתקופת הסיפורת הקלאסית, היינו רשאים לצפות לתפוצה חופשית יותר. כן תצוין החריגה שבצירוף 'כה יעשה ה' לי וכה יוסיף' (א, יז). ברגיל, אם המדבר מזכיר את עצמו בשבועה זו, תבוא לשון 'לי' בסמוך ללשון 'יעשה' ('כה יעשה לי אלהים', (שמ"ב ג, לה; יט, יד; מל"א ב, כג; מל"ב ו, לא; וכיוצא בזה: מל"א כ, י; שמ"א ג, יז; ללא תוספת הכינוי: שמ"א יד, מד; מל"א יט, ב). לעומת זאת, אם המדבר נוקט שם, יבוא שם זה לאחר אזכור האל, כגון 'כה יעשה ה' ליהונתן' (שמ"א כ, יג; ובדומה לזה: כה, כב; שמ"ב ג, ט). והנה, במגילה באה המלית 'לי' לאחר אזכור האל. יש בכך משום חריגה מהתבנית הרווחת; ושמא גם תופעה זו מעידה על איחור.⁹⁹

מאיך גיסא יש להעיר, שהמספר המאוחר כנראה היה די בקי במסורת הפיוטית. לשון 'דל' (ג, י) באה בסיפורת הקדומה במוכן 'כחוש' (בר' מא, יט; שמ"ב יג, ד) או כלשון חולשה (שמ"ב ג, א; שופ' ו, טו). בהוראת 'עני' באה לשון זו בחוק (שמ' כג, ג; ל, טו; ויק' יד, כא; יט, טו), בפרוזה מאוחרת (יר' לט, י), ובעיקר בשירה (כ-35 דוגמאות). ראוי לציון הזוג 'עשיר/דל' (שמ' ל, טו; מש' י, טו), אשר מזדמן גם במגילה: 'אם דל ואם עשיר' (רות ג, י). ושמא אין זה מקרה, שזוג זה בא מספר פעמים בספר בן סירא הבתר-מקראי (בן סירא יג, ג, ד, כא, כג, כה-כז). הפועל 'שית' בא בסיפורת הקדומה בעיקר בהשאלה (בר', ג, טו; ד, כה; מא, לג; שמ"א ד, כ ועוד); בהוראה לוקאטיבית (= 'להניח') לשון זו נדירה בסיפורת (בר' ל, מ; מו, ד; מח, יד, יז; שמ' לג, ד בלבד), אך בשירה לשון זו מצויה (כגון תה' יח, יב; כא, ד). בעל מגילת רות מביא לשון 'שית' פעמיים (ג, טו; ד, טז), כנגד דוגמה בודדת אחת ללשון 'שים' השגורה (ג, ג). בכך ניכרת, כנראה, השפעת לשון השירה. נתונים אלו מטים את הכף לצד ההנחה, שהמגילה חופרה בימי הבית השני, מתוך הישענות על הסיפורת הקדומה, מתוך בקיאות ניכרת בספרות זו ובכשרון רב. מכאן ריבוי הנוסחאות והלשונות הקדומים; מכאן שרק סימנים מעטים רומזים לתקופתו של המספר עצמו.¹⁰⁰

98. על כתוב זה העמידני חברי, פרופ' א' הורביץ.

99. כתוב זה הובא אצל דרייבר, שם (לעיל, הע' 95), כסימן לקדמות; הסטייה מהטופס משמעותית למדי מבחינת אוצר הנוסחאות, על אף שמבחינה לשונית טהורה אין לדבר משקל רב.

100. מבחינת המוטיבים הספרותיים יש לציין שכרכות אידיוליות כגון ד, יא-יב אינן עולות בקנה

כללו של דבר, החלוקה הטיפולוגית לשלבי התפתחות אינה בגדר כרונולוגיה מוצקת. מצד אחד ניתן לעמוד על מגמת חיקוי מאוחרת, על נטייה להישען על אוצר הנוסחאות הקדום; ומצד שני יש מספרים קדומים, אשר באים להשתחרר מכבלי המסורת. אך אין להכיר במגמות אלו אלא בנסיבות מיוחדות בלבד, ורק על פי התניה סגנונית ברורה. בדרך כלל מצביע ריבוי נוסחאות על גיבוש ספרותי בתקופה קדומה יחסית (בשלב בתר-אפי או קלאסי) ואילו מיעוט נוסחאות (כמו גם ריבוי סטיות) הוא סימן לחיבור בתקופה מאוחרת יותר (בשלהי ימי הבית הראשון או בימי הבית השני).

האם ייתכנו פתרונות אחרים? האם ההכחנה בין שלבים ותקופות מספקת את ההסבר הטוב ביותר להבדלים שבתדירות הנוסחאות? או שמא עדיף לבקש את הביאור בהבדלים בסוג הספרותי?

דומני שהצעה אחרונה זו רק מעוררת בעיות נוספות. הרי מה בין סיפורי אברהם ויעקב מזה ובין סיפורי משה מזה? ואם בספר שמואל ההיסטוריון מרבה בנוסחאות, על שום מה ייעדרו הצירופים הקבועים כמעט כליל בתולדות ממלכת יהודה מאז המלכת רחבעם? ומדוע הנוסחאות נדירות כל כך בסיפורי שלמה? ההנחה, שההסבר נמצא בהבדלים בסוג הספרותי, אינה פותרת דבר.

עוד אפשר להעלות על הדעת, שמקור הנוסחאות נעוץ בשירה המקראית. הרי לשונות כגון 'השתחוה', 'נשא עינים', 'נשא קול', 'ויתן קולו' נפוצות הן בשירה. ואולם, גם השערה זו אין בה משום מענה. ראשית כל, נוסחאות רבות אינן מיוצגות כראוי בשירה, כגון 'ענה ואמר', 'ויקד וישתחו' והדומות לה, 'לקח ושים', 'לקח ונתן', 'לקח והלך'. קומץ קטן של דוגמאות בודדות (שופ' ה, כט; תה' סח, יט), אין בו משום הצדקה לטענה האמורה. שנית, כבר הראיתי לעיל שבלשונות 'שמע', 'נשא עינים', 'נשא קול' יש הבדלים מכריעים בין הצורה הפיוטית שבמקרא ובין הצורה הפרוזאית. בסיפורת המקראית הנוסחאות שומרות במידה רבה על צורתן הקדומה הידועה משירת העלילה האוגריתית, ואילו המשורר המקראי הולך בדרכו שלו ומפתח את הנוסחאות על פי טעמו. לא בשירה זו ניתן למצוא את מקור הצירופים המסורתיים שבסיפור המקראי. גם אם נניח, שההבדלים בתדירות הנוסחאות נובעים מהשוני במוצא הגיאוגרפי, לא הסברנו דבר. הרי אם סיפורי יעקב (ואולי גם סיפורי אברהם) נוצרו בצפון, על שום מה הנוסחאות שבפרשיות אלו מרובות כל כך בהשוואה לסיפורי אליהו ואלישע, שגם הם נוצרו בצפון? וממה נובע הדמיון בכמות הנוסחאות בפרשיות אליהו ואלישע לתדירותן בסיפורי שאול ודוד, אשר נוצרו ברובם הגדול ביהודה?

אמור מעתה, שהמספר הישראלי הקדום עדיין קרוב למדיי לסגנון האפי הנוסחאי, ואילו המאוחרים התרחקו ממנו בהדרגה. תהליך ההשתחררות מכבלי המסורת החל בזה שיחידי סגולה פילסו לעצמם דרך משלהם. אך בתקופה מאוחרת יותר, החל מאמצע המאה

אחד עם מסורות יעקב ובניו. גם בפתיחה וגם בסיום ניכרת השפעת ספר שמואל (א, ב // שמ"א יז, יב; ד, טו // שמ"א א, ח; ד, יב // שמ"א ב, כ; שני הכתובים האחרונים קשורים בחנה). על יצירתיות בסיפורת ימי הבית השני עיין: פ' פולק, 'העיצוב האמנותי בספרי עזרה-נחמיה – המשכיות וחדוש', שנתון, ט (תשמ"ה), 143-127.

השמינית, רק מעטים דבקו עוד באוצר הנוסחאות הקדום, וזאת, כנראה, רק מתוך מגמה להחזיר עטרה ליושנה; שאיפה זו ניכרת בייחוד בימי הבית השני. ממצאים אלו יש בהם משום אישור להשערתו של קאסוטו: שורשי הסיפורת המקראית אכן נעוצים בשירת העלילה השמית-המערבית הקדומה. וקשה לקבל את גישתו של גונקל אשר מצא את מקורות הסיפורת המקראית בסיפור העממי. הרי לא בפי פשוטי העם נוצרו הסיפורים, כי אם בפי מספרים מומחים, אמנים.

גדולה מזו. גונקל, כאמור, אמנם הכיר במציאות ה'נובלה', הסיפור הארוך יותר, האמנותי יותר, שסגנונו רחב יותר ואשר אף מצטיין במידה לא מבוטלת של העמקה פסיכולוגית. אך לדעתו צורה זו התפתחה רק בתקופת הממלכה המאוחדת. אז נוצרו לדעתו 'נובלות' כגון מגילת רות, סיפור יוסף והמתרוזות של יעקב ולבן מזה ושל יעקב ועשו מזה; כן הוא מוצא השפעה 'נובליסטית' בפרשיות כגון סיפור עקידת יצחק ומעשה עבד אברהם (בר' כב; כד).¹⁰¹ הוזה אומר, את סממני הנובלה מוצא גונקל בדיוק באותן פרשיות, שבהן ניכר ריבוי הנוסחאות האפיות הקדומות. באשר לסיפור יוסף, כבר הצבעתי על הצירופים המסורתיים שבו. מסתבר אפוא שאמנות הנובלה, הסיפור הארוך והמורחב, לא התפתחה בישראל בימי המלוכה, בעקבות הסיפור העממי הקצר. שורשיה בשירת העלילה הקדומה; משירה זו ינקה ועליה צמחה.

מהנתונים הלשוניים ההסטוריים והפילולוגיים עולה אפוא שהסיפורת המקראית אינה אלא יורשתה של שירת העלילה הקדומה. נושאייה לא היו 'פשוטי העם', כי אם מומחים, אמנים, אשר הוסיפו ופיתחו את אמנות הסיפור מתוך ניצול אוצר הנוסחאות האפיות מחד גיסא, והשתחררות הדרגתית מכבליה של מסורת זו מאידך גיסא. אמנות הסיפור שבמקרא, נחלת אמנים היא.

**

מאז השלמת מאמר זה הוכחה מובהקותן של תפרוסת הנוסחאות ותדירותן מבחינה סטטיסטית, ועיין:

F. H. Polak, 'Epic Formulas in Biblical Narrative: Frequency and Distribution', Les Actes du Second Colloque International Bible et Informatique: 'méthodes, outils, résultats' (Jérusalem, 9-13 Juin 1988)", Genève 1989, pp. 435-488

שם תמצא גם נתונים מעודכנים על הופעותיהן של הנוסחאות השונות, וכן הערות על צרפים כבולים נוספים.

בדבר תאריכה של מגילת רות עיין עתה גם: עתליה ברנר, אהבת רות, 'אשר היא טובה לך מעשרה בנים' (רות ד 15), תל-אביב, תשמ"ח.

101. עיין גונקל, בראשית, עמ' LIII-L; בראשית 1910, עמ' LV-L. בין סממני הנובלה מונה גונקל גם את החיבה לחזרות (בראשית 1910, עמ' LV, LIV-LII), אף היא תופעה המשותפת לסיפורת המקראית ולשירת העלילה של המזרח הקדום (ועיין הערה 15 לעיל). לעומת גונקל מעיר זקוביץ, שם (לעיל, הערה 20), שריבוי חזרות אופייני לסיפור העממי.